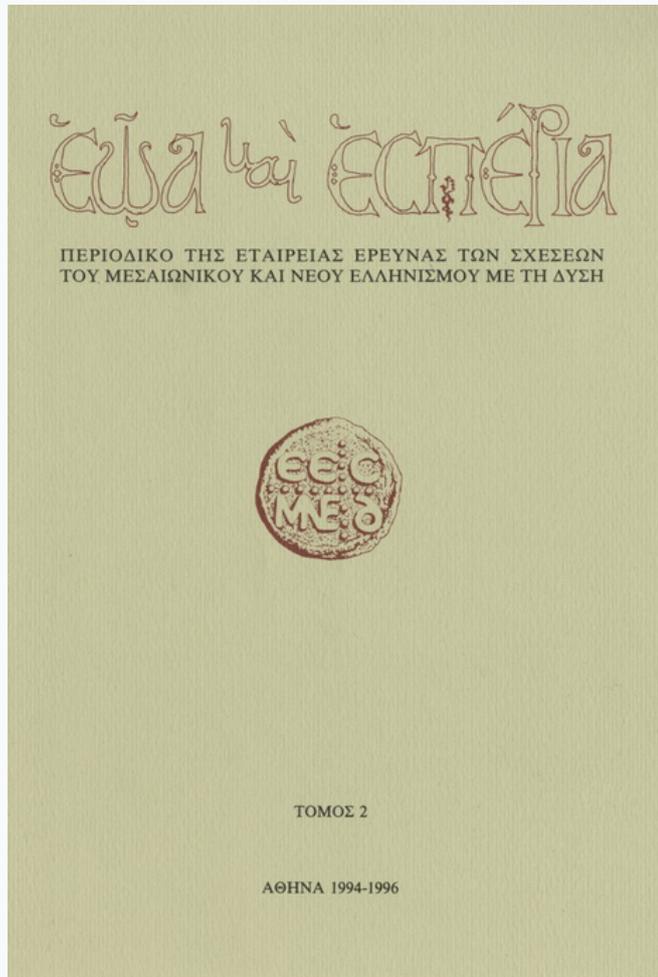

Eoa kai Esperia

Vol 2 (1996)

Η ΑΜΕΡΙΚΗ ΩΣ ΘΕΟΛΟΓΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΟΥ (ΝΕΟ)ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Ν. ΜΑΚΡΙΔΗΣ

doi: [10.12681/eoaesperia.29](https://doi.org/10.12681/eoaesperia.29)

To cite this article:

ΜΑΚΡΙΔΗΣ Β. Ν. (1996). Η ΑΜΕΡΙΚΗ ΩΣ ΘΕΟΛΟΓΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΟΥ (ΝΕΟ)ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ. *Eoa Kai Esperia*, 2, 9–70. <https://doi.org/10.12681/eoaesperia.29>

Η ΑΜΕΡΙΚΗ ΩΣ ΘΕΟΛΟΓΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΟΥ (ΝΕΟ)ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ*

I

Ἡ συνάντηση καί ἡ ἐπακόλουθη σύγκρουση τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας καί διαφόρων συντηρητικῶν κύκλων μέ τούς φορεῖς τῶν νέων ιδεῶν σημάδεψαν χαρακτηριστικά τήν περίοδο τοῦ (νεο)ελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Εἰδικότερα, τό σημεῖο στό ὁποῖο ἐστιάζεται ἡ προσοχή πολλῶν ἐρευνητῶν, εἶναι ἡ *διαπίστωση τῶν ἐκάστοτε αἰτίων*, τά ὁποῖα συνέβαλαν στήν ἐμφάνιση τῶν συγκρούσεων αὐτῶν. Ἀντικείμενο τοῦ παρόντος ἀρθροῦ εἶναι μιὰ ἀρκετά εἰδική περίπτωση, ἡ ὁποία δέν ἀποτελέσει πάντως κάποιο οὐσιαστικό σημεῖο σύγκρουσης τότε, ὅπως ἄλλα πολύ γνωστότερα θέματα (π.χ. ἡ ἡλιοκεντρική θεωρία καί ἡ πληθὺς τῶν κόσμων). Ἐν τούτοις, ὁ *τρόπος* μέ τόν ὁποῖο συζητήθηκε τό ὄλο θέμα, ἔστω καί σέ καθαρά ἰδιωτικό ἐπίπεδο, εἶναι ἰδιαίτερα ἀποκαλυπτικός. Συγκεκριμένα, μᾶς παρουσιάζει τό πῶς λειτουργοῦσε τότε μιὰ *συλλογική νοοτροπία* κυρίως ἀνάμεσα σέ ἐκκλησιαστικούς ἄνδρες, εἴτε στό ἐπίπεδο τῆς ἐπίσημης Ἐκκλησίας, εἴτε ὄχι. Ἡ νοοτροπία αὐτή συχνά ὀδηγοῦσε στό νά θεωροῦνται νέες ιδέες καί ἀνακαλύψεις ὑποπτες καί ἐπικίνδυνες γιά τήν Ὁρθοδοξία καί συνέβαλε ἔτσι στό νά ἐμφανίζονται διάφορα προβλήματα σχετικά μέ τήν ἀποδοχή τους. Τό θέμα μέ ἀφορμή τό ὁποῖο ἔγινε τότε ἡ ἐν λόγῳ συζήτηση, εἶναι μάλιστα κατεξοχήν ἐπίκαιρο. Πρόκειται γιά τήν ἀνακάλυψη τῆς Ἀμερικῆς, τοῦ Νέου Κόσμου (*novus mundus*), τῆς ὁποίας γιορτάστηκαν πρόσφατα - ἢ κατ' ἄλλους ἀποτιμήθηκαν κριτικά λόγῳ τῶν γνωστῶν ἀρνητικῶν συνεπειῶν σέ διάφορους τομεῖς¹ - τά 500

* Τό παρόν ἀρθρο βασίζεται σέ ἀνακοίνωση στό Διεθνές Συνέδριο «Νεοελληνικός Διαφωτισμός: 1750-1821. Ἡ πρόσληψη τῶν εὐρωπαϊκῶν ιδεῶν καί ὁ ἀναγεννώμενος Ἑλληνισμός» (Βόλος, 27-30 Μαΐου 1993), τό ὁποῖο ἦταν ἀφιερωμένο στή μνήμη Κ. Θ. Δημαρᾶ.

1. Τό γεγονός αὐτό ἔχει γίνει ἀφορμή νά συζητηθεῖ εὐρύτατα ἡ ἐπέτειος αὐτή. Βλ. ἐνδεικτικά μερικά περιοδικά πού ἀφιέρωσαν τεύχη τους στό ὄλο θέμα: *Evangelische Theologie* 51 (1991), *Archives de Sciences Sociales des Religions* 37 (1992), *Münchener Theologische Zeitschrift* 43/3 (1992), *Theologisch-Praktische Quartalschrift* 140/3 (1992)

χρόνια από την «έπίσημη» ανακάλυψή της στις 12 Οκτωβρίου 1492 από τον Χριστόφορο Κολόμβο².

Κύρια πηγή μας για την έρευνα αυτή αποτελούν δύο επιστολές. Ἡ πρώτη είναι τοῦ ἱεροδιάκονου Νεόφυτου Καυσοκαλυβίτη πρὸς τὸν Νικηφόρο Θεοτόκη (25 Αυγούστου 1773), ἡ δὲ δεύτερη περιέχει τὴ σχετικὴ ἀπάντηση τοῦ Θεοτόκη (30 Ὀκτωβρίου 1773)³. Πρόκειται γιὰ δύο ἀπὸ τοὺς γνωστότερους κληρικούς καὶ πνευματικούς ἀνδρες τοῦ 18ου αἰώνα. Ὁ Νεόφυτος (1713-1784), γνωστός ὡς ὁ «ἐξ Ἑβραίων»⁴, εἶχε διδάξει, μεταξύ τῶν ἄλλων, στὴν Ἀθωνιάδα ὡς διευθυντὴς ἀπὸ τὸ 1749 καὶ εἶχε ὀρισμένες διαφωνίες μὲ τὸν Εὐγένιο Βούλγαρι, ὅταν αὐτὸς ἀνέλαβε τὴ

καὶ *Monthly Review* 44/3 (1992). Βλ. καὶ B. BIGELOW et al., eds., *Rethinking Columbus: Teaching About the 500th Anniversary of Columbus's Arrival in America*, Milwaukee 1991. Βλ. ἐπίσης *Unser Amerika. 500 Jahre indianischer Widerstand*, hrsg. von der Gesellschaft für bedrohte Völker, Wien 1992. Βλ. καὶ ἓνα σχετικὰ παλαιότερο ἔργο: F. JENNINGS, *The Invasion of America*, New York 1976.

2. Ὑπάρχει τεράστια βιβλιογραφία γιὰ τὸν Κολόμβο καὶ τὴ συμβολὴ τοῦ στις ἐξερευνησεις. Βλ. ἐνδεικτικὰ τὸ σχετικὸ ἄρθρο στὸ *Dictionary of Scientific Biography*, Supplement I, 15 (1978) 87-91, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης πρὸ πρόσφατα P. E. TAVIANI, *Christopher Columbus. The Grand Design*, London 1985. Γιὰ τὴν ἀνακάλυψη καὶ κατάκτηση τῆς Ἀμερικῆς, βλ. ἐνδεικτικὰ F. MORALES PADRÓN, *Historia del descubrimiento y conquista de América*, Madrid 1990⁵.
3. Οἱ δύο ἐπιστολές ἔχουν δημοσιευτεῖ ἀρχικὰ ἀπὸ τὸν I. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝΑ, Τοῦ μακαρίου Νικηφόρου Θεοτόκη πονήματα ἱερά ἀνέκδοτα ἐκ χειρογράφου τεύχους τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης, Ἀθῆναι 1890, σ. 44-53, καὶ ἄργότερα ἀπὸ τὸν κώδικα τοῦ ΙΩΑΝΝΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Ἐπιστολαὶ διαφόρων Ἑλλήνων λογίων, ἀνατάτων κληρικῶν, Τοῦρκων διοικητῶν, ἐμπόρων καὶ ἑσναφίων (1759-1824). Ἀνέκδοτος χειρόγραφος κώδικας, ἐκδότης Γ. Ἀντωνιάδης, πρόλογος καὶ φιλολογικὴ παρουσίαση Μ. Μ. Παπαϊωάννου, Ἀθῆναι 1964, σ. 493-501. Περιέχονται ἐπίσης στὸ χειρόγραφο 82 τοῦ ἔτους 1785 (σ. 47-48 καὶ 53-63 ἀντίστοιχα) τοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως, τὸ ὁποῖο βρίσκεται, μαζί μὲ τὰ ὑπόλοιπα, στὴ βιβλιοθήκη τῆς Τουρκικῆς Ἱστορικῆς Ἑταιρείας στὴν Ἀγκυρα. Βλ. P. MORAUX, *Bibliothèque de la Société Turque d' Histoire. Catalogue des Manuscrits Grecs (Fonds du Syllagos)*, *Türk Tarih Kurumu Yayınlarından XII. Seri - No. 4*, Ankara 1964, σ. 135-136. Στὸ παρόν ἄρθρο παραπέμπουμε στὴν ἔκδοση τοῦ Σακελίωνα.
4. Δὲν θὰ ὑπεισέλθουμε ἐδῶ στὸ θέμα τοῦ ἂν ὁ Νεόφυτος αὐτὸς ταυτίζεται μὲ τὸν ὁμώνυμο συγγραφέα τοῦ ἀντιουδαϊκοῦ ἔργου Ἀνατροπὴ τῆς θρησκείας τῶν Ἑβραίων. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ, βλ. ARIADNA CAMARIANO-CIORAN, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs* (Institute for Balkan Studies 142), Thessaloniki 1974, σ. 429-430. Α. ΜΠΕΛΕΖΙΝΗΣ, Ἐνας ἀγνωστὸς ὕμνος τοῦ Συμεῶν τοῦ Νέου Θεολόγου, *Σπείρα. Γλῶσσα - Ποίηση* 8 (Μάιος 1981) 449-475, στίς σ. 472-473. Οἱ Χ. Σ. ΤΖΩΓΑΣ, Ἡ περί μνημοσύνων ἔρις ἐν Ἀγίῳ Ὄρει κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα, *Θεσσαλονίκη* 1969, σ. 16, 28, καὶ Κ. Κ. ΠΑΠΟΥΛΙΔΗΣ, Τὸ κίνημα τῶν Κολλυβάδων, Ἐν Ἀθήναις 1991², σ. 32, ταυτίζουν πάντως τοὺς δύο Νεόφυτους.

διεύθυνση τῆς σχολῆς τὸ 1753. Ἀργότερα ὁμως, συμφιλώθηκε καὶ διατήρησε ἀλληλογραφία μαζί του. Ἐπίσης διατέλεσε καθηγητῆς στὴν «Αὐθεντική» Ἀκαδημία τοῦ Βουκουρεστίου. Ἀναμείχθηκε ἐνεργά στὸ κίνημα τῶν Κολλυβάδων καὶ τὸ ὑποστήριξε ἐνθερμα. Παρότι δὲν δημοσίευσε ἀρκετά, πολλὰ ἔργα του σὲ χειρόγραφη μορφή μαρτυροῦν γιὰ τὸ εὖρος κυρίως τῶν θεολογικῶν ἀλλὰ καὶ τῶν φιλολογικῶν του γνώσεων. Πρόκειται γιὰ ἕνα ἀρκετὰ παρεξηγημένο πρόσωπο σήμερα, πιθανότατα λόγω τοῦ ἐριστικοῦ του χαρακτήρα, τὸ ὁποῖο ἐν τούτοις ἐπαιξε ἕναν ἀρκετὰ σημαντικό ρόλο στὶς πνευματικὲς ἐξελίξεις τοῦ 18ου αἰώνα⁵. Τὴν ἐπιστολή τοῦ Θεοτόκη, ὁ ὁποῖος τὸν ὀνόμασε ἐκεῖ ἱεροδιδάσκαλο, ἔλαβε πιθανότατα ὅταν βρισκόταν ἀπὸ τὸ 1770 μέχρι τὸ 1773 στὸ Βραζον (Kronstadt)⁶.

Ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης (15 Φεβρουαρίου 1731 - 31 Μαΐου 1800), ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, εἶναι σαφῶς πολὺ πιὸ γνωστός, δεδομένου ὅτι ἀποτελεῖ μιὰ ἐπιβλητικὴ μορφή τοῦ 18ου αἰώνα⁷. Ἄν καὶ δίδαξε καὶ ἀσχολήθηκε συστηματικά μὲ τίς φυσικὲς-θετικὲς ἐπιστῆμες, ἐν τούτοις δὲν ἔγινε ἀντικείμενο κριτικῆς (πλὴν ἐλαχίστων περιπτώσεων, π.χ. κατὰ τὴ δευτέρα παραμονή του στὸ Ἰάσιο γύρω στὰ 1775/76). Ὁ Θεοτόκης ἔχαιρε μεγάλο κύρους σὲ ἐκκλησιαστικούς, πολιτικούς καὶ γενικότερα πνευματικούς κύκλους τῆς ἐποχῆς⁸. Αὐτὸ ὀφείλεται, ἀφ' ἑνὸς μὲν στὴν

5. Βλ. ΤΖΩΓΑΣ, Ἡ περὶ μνημοσύνων ἔρις, ὅ.π., σ. 16-28. CAMARIANO-CIORAN, Les Académies princières, ὅ.π., σ. 413-431. Α. Θ. ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ἄδαμάντιος Κοραῆς καὶ Νεόφυτος Κausοκαλυβίτης, *Πρακτικά Συνεδρίου «Κοραῆς καὶ Χίος» (Χίος, 11-15 Μαΐου 1983)*, τ. Β', Ἀθήνα 1985, σ. 101-108. Γ. Θ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Νεόφυτος Κausοκαλυβίτης (Ὁ ἐκ Πατρῶν διδάσκαλος τοῦ Γένους), Πάτρα 1992.

6. Βλ. ΤΖΩΓΑΣ, Ἡ περὶ μνημοσύνων ἔρις, ὅ.π., σ. 21-22. Κατὰ τὴν CAMARIANO-CIORAN, Les Académies princières, ὅ.π., σ. 415, ὁ Νεόφυτος ἔμεινε 6 χρόνια στὸ Βραζον, ὅπου δίδαξε καὶ στὸ ἑλληνικὸ σχολεῖο τῆς περιοχῆς. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι οἱ γνώσεις γιὰ τὸν Χ. Κολόμβο καὶ τὸ Νέο Κόσμο ἦταν ἀρκετὰ διαδεδομένες γενικά στὸ ρουμανικὸ χῶρο καὶ μάλιστα τὸ 18ο αἰώνα. Βλ. σχετικὰ E. DENIZE, *Imaginea lui Columb și a lumii noi în cultura română veche*, *Revista istorică* 3 (1992) 937-953, κυρίως στίς σ. 944-950.

7. Γιὰ τὸν Θεοτόκη βλ. ΖΩΗ ΜΟΥΡΟΥΤΗ-ΓΚΕΝΑΚΟΥ, Ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης (1731-1800) καὶ ἡ συμβολὴ αὐτοῦ εἰς τὴν παιδείαν τοῦ Γένους, Ἀθήνα 1979. D. STIERNON, Nicéphore Théotokès, *Dictionnaire de Spiritualité* 11 (1982) 208-214. G. PODSKALSKY, *Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft (1453-1821)*, München 1988, σ. 366-371.

8. Ὅπως τόνισε ὁ Γ. Ι. ΖΑΒΙΡΑΣ, Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον, ἀνατύπωσις Α' ἐκδόσεως, ἐπιμέλεια Τ. Α. Γριτσοπούλου (Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν 11), Ἀθήνα 1972, σ. 491-492, ὁ Θεοτόκης ἦταν «*ρήτωρ γλαφυρώτατος, ἡ γὰρ φύσις καὶ τέχνη εἰς αὐτὸν συνέδραμον, σοφάτατος εἰς τὰ τῆς παλαιᾶς καὶ νεωτέρας φιλοσοφίας, εἰς τὰ τῆς θεολογίας οὐδενὸς δεύτερος ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις, καὶ Μαθηματικὸς ἄριστος· μάρτυς τοῦ λόγου τὰ τῆς φιλοσόφου καὶ θεολόγου ψυχῆς αὐτοῦ πονήματα*».

καταγωγή του από παλιά και έπιφανή οικογένεια τής Κέρκυρας⁹, αφ' έτέρου δέ στην εύρεία του μόρφωση και στο γεγονός ότι παρέμεινε πιστός στην Όρθόδοξη παράδοση. Τήν παραπάνω έπιστολή έστειλε ο Θεοτόκης στον Νεόφυτο από τή Λειψία, όπου βρισκόταν ήδη από τό 1765 και είχε εκδόσει μερικά από τά σημαντικότερα έργα του.

Τό θέμα πού προκάλεσε τήν ανταλλαγή τών παραπάνω έπιστολών, είχε νά κάνει μέ τά *θεολογικά προβλήματα*, τά όποια σχετιζονταν μέ τήν ανακάλυψη τής Όμερικης και τά όποια αντιμετώπιζε ο Νεόφυτος¹⁰. Πρέπει νά σημειωθεί στο σημείο αυτό παρενθετικά ότι τό θέμα « Όμερική» άπασχολούσε σέ κάποιο βαθμό τούς Έλληνες τήν περίοδο του (νεο)ελληνικού Διαφωτισμού και μάλιστα από διάφορες σκοπιές (π.χ. ως πρότυπο για πολιτειακή όργάνωση ή και από άπλή περιέργεια). Ό Όδαμάντιος Κοραής, λόγου χάριν, είχε άλληλογραφία μέ τόν Thomas Jefferson¹¹ και τόν Edward Everett¹², ένω ο Δανιήλ Φιλιππίδης έδειξε έντονο ένδιαφέρον νά πληροφορηθεί όσο τό δυνατόν περισσότερα για τή νέα ήπειρο, τήν « Όγγλαμερική» (Anglamérique)¹³, όπως τήν όνόμαζε¹⁴. Πολλές γνώσεις για τή νέα ήπειρο διαδίδονταν τήν περίοδο εκείνη και μέ τή μετάφραση στά ελληνικά διαφόρων ξένων σχετικών έργων¹⁵. Είμαι γνωστή δέ ή

-
9. Βλ. M.-D. STURDZA, Dictionnaire historique et généalogique des grandes familles de Grèce, d' Albanie et de Constantinople, Paris 1983, σ. 426-432, κυρίως στίς σ. 427, 430.
10. Ό άλληλογραφία αυτή είναι ήδη άρκετά γνωστή (άπό τόν κώδικα του Γ. Κ. Βελλίου) και έχει μνημονευτεί συχνά, παρότι δέν έχει τύχει άκόμη συστηματικής άνάλυσης και έκτενούς σχολιασμού. Βλ. π.χ. ΑΝΩΝΥΜΟΣ, Νικηφόρος Θεοτόκης, *Πανδώρα* 4, φ. 87 (1 Νοεμβρίου 1853) 371-375, στή σ. 374. Χ. ΦΙΑΝΤΑΣ, Έμμανουήλ Γλυζώνιος, *Πανδώρα* 9, φ. 204 (15 Σεπτεμβρίου 1858) 273-281, στή σ. 280.
11. Βλ. S. G. CHACONAS, The Jefferson-Korais Correspondence, *The Journal of Modern History* 14 (1942) 64-70, 593-596. A. S. HORTON, Jefferson and Korais: The American Revolution and the Greek Constitution, *Comparative Literature Studies* 13 (1976) 323-329.
12. Βλ. G. C. SOULIS, Adamantios Korais and Edward Everett, *Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier*, t. II, Athènes 1953, σ. 397-407. Μέ τόν Everett είχε άλληλογραφία και ο Όϊώαννης Καποδίστριας. Βλ. σχετικά G. C. SOULIS, Everett-Kapodistrias Correspondence, *The Journal of Modern History* 26 (1954) 272-273.
13. ΔΑΝΙΗΛ ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ - BARBIÉ DU BOCAGE - ΑΝΘΙΜΟΣ ΓΑΖΗΣ, Όλληλογραφία (1794-1819), έκδοση, σχόλια Αικατερίνης Κουμαριανού, Όθήνα 1966, σ. 135. Σέ μία άλλη περίπτωση, ο Φιλιππίδης συνέκρινε τήν ανακάλυψη τής δομής και τών νόμων του φυσικού κόσμου (π.χ. από τόν Newton) μ' εκείνη τής Όμερικης από τόν Κολόμβο, άν και θεώρησε τήν πρώτη άσύγκριτα πολυτιμότερη. Βλ. Χ. Θ. ΞΕΝΑΚΗΣ, Τά σχόλια και οι προσθήκες του Δανιήλ Φιλιππίδη στα μεταφρασμένα άνέκδοτα χειρόγραφα τής Φυσικο-χημείας του Brisson, *Όρχείο Θεσσαλικών Μελετών* 9 (1991) 33-63, στή σ. 46.
14. Σχετικά μέ τήν όνομασία τής νέας ήπείρου, βλ. F. LAUBENBERGER, The Naming of America, *The Sixteenth Century Journal* 13 (1982) 91-113.
15. Βλ. π.χ. τή μετάφραση του έργου του FRANÇOIS-RENÉ, VICOMTE DE CHATEAUBRIAND

μεταναστευτική προσπάθεια περίπου χιλίων οικογενειών Ἑλλήνων με τή βοήθεια τοῦ Dr. Andrew Turnbull τὸ 1768¹⁶, οἱ ὁποῖοι ἴδρυσαν στή Φλώριδα τήν ἀποικία Νέα Σμύρνη¹⁷. Ἐπίσης, σέ κάποιο ἔντονα ἀντικληρικαλιστικό κείμενο τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰώνα, ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας τόνισε ὅτι σκόπευε νά ἐγκαταλείψει «τὴν δύστυχην Ἑλλάδα στενάζουσαν ὑπὸ τὸν ζυγὸν τῶν λαοπλάνων» καί νά μεταβεῖ στή Φιλαδέλφεια τῆς Ἀμερικῆς, ζητώντας στοῦ Νέο Κόσμο «νέαν πατρίδα»¹⁸. Ἀξίζει ἐπίσης νά ἀναφερθεῖ καί τὸ γεγονός ὅτι διάφοροι Ἕλληνες εἶχαν συμβάλει παλαιότερα στήν ἀνακάλυψη καί ἐξερεύνηση τῆς Ἀμερικῆς¹⁹ καί ὅτι ὑπάρχουν θεωρίες σχετικὰ μέ τήν ἑλληνική καταγωγή τοῦ Κολόμβου²⁰. Παράλληλα, διάφορες γνώσεις γιά τὴ νέα ἡπειρο ἦταν ἀρκετὰ διαδεδομένες καί ἀνάμεσα στοὺς Ὀθωμανοὺς Τούρκους, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Piri Reis²¹ καί κυρίως ἀπὸ τὸ ἔργο Tarih-i Hind-i Garbi ἑνός ἀνώνυμου συγγραφέα γύρω στὰ 1580 (πρώτη ἐκτύπωση τὸ 1730, ἀνατύπωση τὸ 1875), τὸ ὁποῖο σώζεται σέ πολλὰ χειρόγραφα καί εἶχε ἀρκετὰ σημαντική διάδοση τότε²².

(1768-1848), Ἀταλά ἢ οἱ ἔρωτες δύο ἀγρίων ἐγχωρίων τῆς Βορείου Ἀμερικῆς [...], Βενετία 1805 καί τοῦ ἔργου τοῦ JOACHIM HEINRICH CAMPE (1746-1818), Ἡ ἀνακάλυψις τῆς Ἀμερικῆς. Βιβλίον ψυχαγωγικὸν διὰ παιδας καί νεανίσκους, τ. Α΄-Γ΄, Βιέννη 1820.

16. Βλ. τὴ σχετικὴ μαρτυρία τοῦ Γεώργιου Λασσάνη: Κ. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Τρία ἀνέκδοτα ἱστορικὰ δοκίμια τοῦ Φιλικῆ Γεωργίου Λασσάνη, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 55-56.
17. Γιά τὴν προσπάθεια αὐτή, βλ. τὴν κατατοπιστικὴ μελέτη τοῦ Ε. Ρ. ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ, *New Smyrna. An Eighteenth Century Greek Odyssey*, Brookline, MA 1978², ἑλλ. μετάφραση, Ἀθήνα, Κάλβος 1972.
18. Βλ. Π. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, Ἰδεολογικὲς συνέπειες τῆς κοινωνικῆς διαμάχης στή Σμύρνη (1809-1810), *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 3 (1982) 9-39, στή σ. 12.
19. Βλ. Χ. Δ. ΛΑΖΟΣ, Ἕλληνες στήν ἀνακάλυψη καί ἐξερεύνηση τῆς Ἀμερικῆς, Ἀθήνα 1990.
20. Βλ. Δ. ΣΙΣΙΑΙΑΝΟΣ, Ἡ ἑλληνικὴ καταγωγή τοῦ Χριστοφόρου Κολόμβου, Ἀθήνα 1950. Χ. Δ. ΛΑΖΟΣ, Χριστόφορος Κολόμβος. Ἐνα ἑλληνικὸ πρόβλημα, Ἀθήνα 1992. Α. ΛΑΓΚΑΔΑΣ - Μ. ΜΑΡΗΣ, Ἕλληνας ἦταν ὁ Χριστόφορος Κολόμβος. Μία ἱστορικὴ ἔρευνα, Ἀθήνα 1993.
21. Γιά τὴν προσωπικότητα καί τὸ ἔργο του, βλ. Ρ. ΚΑΗΛΕ, Piri Reis, the Turkish Sailor and Cartographer, *The Journal of the Pakistan Historical Society* 4 (1956) 99-108. Α. C. HESS, Piri Reis and the Ottoman Response to the Voyages of Discovery, *Terrae Incognitae* 6 (1974) 19-37.
22. Βλ. Τ. D. GOODRICH, The Ottoman Turks and the New World. A Study of Tarih-i Hind-i Garbi and Sixteenth-Century Ottoman Americana (Near and Middle East Monographs, N.S., 3), Wiesbaden 1990. Βλ. καί τὴ βιβλιοκρισία τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἀπὸ τὴν Ε. Α. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ στήν *Orientalistische Literaturzeitung* 87 (1992) 285-287.

II

Πρίν όμως παραθέσουμε αναλυτικά τις άπορίες του Νεόφυτου και την απάντηση του Θεοτόκη, είναι χρήσιμο νά κάνουμε μιά μικρή ανάδρομη στο παρελθόν και συγκεκριμένα στο χώρο της Δυτικής Ευρώπης, όπου έμφανίστηκαν για πρώτη φορά ανάλογα προβλήματα. Έτσι, οι σχετικές συζητήσεις και οι συναφείς προβληματισμοί στον έλληνικό χώρο θά μπορούσαν νά κατανοηθούν καλύτερα στο γενικότερο πλαίσιό τους.

Είναι άρχικά γνωστό ότι ή ανακάλυψη της Άμερικης συνέβαλε τά μέγιστα στον άναπροσανατολισμό του άνθρώπου πάνω στη γή, στην ύπέρβαση παλαιών άντιλήψεων για την *imago mundi* καθώς και στην αύξηση τών έξερευνητικών προσπαθειών για πληρέστερη γνώση της γής και φυσικά του σύμπαντος²³. Δέν είναι τυχαίο τό γεγονός ότι μέσα σ' αυτό τό κλίμα άπόκτησης νέων γνώσεων, θά δημοσιευτεί μερικές δεκαετίες άργότερα, συγκεκριμένα τό 1543, τό έπαναστατικό έργο του Ν. Κοπέρνικου *De revolutionibus orbium caelestium*, ό όποιος είχε έπηρεαστεί σημαντικά άπό τίς τότε γεωγραφικές ανακαλύψεις²⁴. 'Η ανακάλυψη της Άμερικης δέν ήταν φυσικά ένα άμελητέο γεγονός, αλλά δημιούργησε, όπως είναι γνωστό και άπό άλλες περιπτώσεις, ποικίλα προβλήματα, κυρίως λόγω της έπαφής δύο τελείως διαφορετικών κόσμων, του Παλαιού και του Νέου²⁵. Μεταξύ αυτών ύπήρχαν και τά θεολογικά προβλήματα, τά όποια

23. Βλ. ένδεικτικά Ε. J. BURRUS, S. J., The Impact of the New World Discovery Upon the European Thought of Man, in J. ROBERT NELSON, ed., *No Man is Alien: Essays on the Unity of Mankind*, Leiden 1971, σ. 85-108. J. H. ELLIOTT, The Discovery of America and the Discovery of Man, *Proceedings of the British Academy* 58 (1972) 4-27. F. LESTRINGANT, Le déclin d' un savoir. La crise de la cosmographie à la fin de la Renaissance, *Annales* 46 (1991) 239-260. V. MAGALHÃES GODINHO, Entre mythe et utopie: les grandes découvertes. La construction de l' espace et l' invention de l' humanité aux XVe et XVIe siècles, *Archives Européennes de Sociologie* 32 (1991) 3-52.

24. Βλ. T. GOLDSTEIN, The Renaissance Concept of the Earth in its Influence Upon Copernicus, *Terrae Incognitae* 4 (1972) 19-51. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Impulses of Italian Renaissance Culture Behind the Age of Discoveries, in F. CHIAPPELLI, ed., *First Images of America. The Impact of the New World on the Old*, v. I, Berkeley/Los Angeles/London 1976, σ. 27-35. M. BÜTTNER, Kopernikus und die deutsche Geographie im 16. Jahrhundert, *Philosophia Naturalis* 14 (1973) 353-364. Για τή γνώση της ανακάλυψης της Άμερικης άπό τόν Κοπέρνικο, βλ. E. ROSEN, Copernicus and the Discovery of America, *The Hispanic American Historical Review* 23 (1943) 367-371.

25. Βλ. μεταξύ τών άλλων, J. H. ELLIOTT, *The Old World and the New, 1492-1650*, Cambridge 1970. T. TODOROV, *La conquête de l' Amérique. La question de l' Autre*, Paris 1982. P. HULME, *Colonial Encounters: Europe and the Native Caribbean, 1492-1797*, London/New York 1986. U. BITTERLI, *Die "Wilden" und die "Zivilisierten". Grundzüge einer Geistes- und Kulturgeschichte der europäisch-überseeischen Begegnung*, München 1976. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ,

μπορούν να χαρακτηριστούν ως ιδιαίτερος σημαντικά. Αιτία τους ήταν βασικά η ουσιαστική εξάρτηση όλων των πεδίων της γνώσης τήν εποχή εκείνη από τήν Ἁγία Γραφή καί γενικότερα από θρησκευτικές απόψεις. Κάθε διεύρυνση τής γνώσης κρινόταν μέ βάση τή συμφωνία ἢ τή διαφωνία τής μέ παραδεδομένες καί επικρατοῦσες θρησκευτικές ἀντιλήψεις, γεγονός πού ὀδηγοῦσε σέ ἀποδοχή τής, σέ ἀντιδράσεις ἢ σέ ἀδιαφορία ἀντίστοιχα. Ὑπῆρχε, βέβαια, μιά μακρόχρονη παράδοση τέτοιων τοποθετήσεων ἀπό τήν εποχή τής ἀρχαίας Ἐκκλησίας, ἢ ὁποία ἔλαβε διάφορες μορφές στήν πορεία ἐξέλιξής τής²⁶. Παρά τίς σημαντικές διαφορές στήν πνευματική καί θρησκευτική ἀνέλιξη τής χριστιανικῆς Ἀνατολῆς καί Δύσης, στοιχεῖα τής ἀνωτέρω παράδοσης ἐπεβίωσαν καί στίς δύο αὐτές περιοχές καί ὀδήγησαν σέ διάφορες συγκρούσεις μέ τήν ἀναδυόμενη ἐπιστήμη τούς Νεωτέρους Χρόνους.

Βέβαια, σέ παλαιότερες ἐποχές ἡ ἐπιστήμη δέν μποροῦσε νά ἀμφισβητήσῃ γενικά τό θρησκευτικό ἔλεγχο ἐπάνω τής καί νά ἀναπτυχθεῖ αὐτόνομα. Πέρα ἀπό κάποιες μεμονωμένες προσπάθειες ἀνεξαρτητοποίησης, τά πρῶτα δείγματα οὐσιαστικῆς ἀποδέσμευσης ἀπό τό περιβάλλον αὐτό εἶχαν ἀρχίσει νά διαφαίνονται στόν ὀρίζοντα στά πλαίσια τής κοινωνικῆς διαφοροποίησης ἀπό τήν εποχή τοῦ ὕστερου Μεσαίωνα. Μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου ὁμως ἦταν ἀδύνατο νά παραμείνει ἐνεργός ὁ θρησκευτικός αὐτός ἔλεγχος, ὁ ὁποῖος στά πλαίσια τής προϊούσας ἐκκοσμικεύσης ἄρχισε νά ὑποχωρεῖ, ὄχι μόνο ἀπό τό χῶρο τής ἐπιστήμης, ἀλλά καί ἀπό ἄλλους κοινωνικούς τομεῖς γενικά. Ἡ ὑποχώρηση αὐτή συνοδεύτηκε ἀπό ἔντονες διαμάχες καί συγκρούσεις, ἀφοῦ τά θρησκευτικά κέντρα ἐξουσίας δέν μποροῦσαν φυσικά νά ἐγκαταλείψουν τά κεκτημένα δικαιώματά τους ἐλέγχου τής κοινωνίας. Ἄλλωστε, ἡ συνηθισμένη ἀκόμη σήμερα προσέγγιση διαφόρων ἐπιστημονικῶν θεωριῶν ἀπό ὀρισμένους κύκλους μέ βάση θρησκευτικά κριτήρια, εἴτε γιά ἀποδοχή, εἴτε γιά κριτική, ἀποτελεῖ μιά ἀπό τίς ἐπιβιώσεις τής παραπάνω μακροχρόνιας ἐκκλησιαστικῆς πρακτικῆς.

Alte Welt - Neue Welt: Formen des europäisch-überseeischen Kulturkontakts vom 15. bis zum 18. Jh., München 1986. A. PAGDEN, *European Encounters with the New World: From Renaissance to Romanticism*, New Haven 1993. C. G. CALLOWAY, ed., *The World Turned Upside Down. Indian Voices from Early America*, New York 1994.

26. Γιά μιά συνοπτική παρουσίαση τοῦ ὅλου θέματος, βλ. V. MAKRIDES, *Die religiöse Kritik am kopernikanischen Weltbild in Griechenland zwischen 1794 und 1821*, Frankfurt a. M. 1995, σ. 583-603. Γιά ἕνα σχετικό παράδειγμα, βλ. τή στάση διαφόρων Χριστιανῶν συγγραφέων ἀπό τόν 4ο μέχρι τόν 7ο αἰῶνα στίς (ἐπιστημονικές) ἀπορίες πού δημιουργοῦσε ὁ ποταμός Νεῖλος: A. HERMANN, *Der Nil und die Christen*, *Jahrbuch für Antike und Christentum* 2 (1959) 30-69, κυρίως στίς σ. 40-43.

Ἐναμφίβολα εἶναι πολλά τὰ θέματα πού ἀποτελέσαν σημεῖα ἔριδας μεταξύ ἐπιστήμης καί θρησκείας. Ἀπό τίς μικρότερης ἰσχύος ἔριδες, αὐτή πού μᾶς ἐνδιαφέρει κυρίως στήν παρούσα συνάφεια, εἶναι ἐκείνη σχετικά μέ τήν ἀνακάλυψη τοῦ Νέου Κόσμου. Τά θεολογικά προβλήματα πού παρουσιάστηκαν στή Δύση²⁷ ἀναφορικά μέ τό θέμα μας, ἦταν συνοπτικά τά ἀκόλουθα:

1) Ὑπῆρχε ἀρχικά τό πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τῶν ἰθαγενῶν κατοίκων τῆς Ἀμερικῆς. Κατάγονταν ἀπό τούς Πρωτοπλάστους, Ἀδάμ καί Εὔα, ἢ ὄχι; Ἐάν μὲν κατάγονταν ἀπ' αὐτούς, ἐπεβίωσαν ὅταν ἔγινε ὁ παγκόσμιος κατακλυσμός ἐπὶ ἐποχῆς Νῶε; Ἡ μήπως τό γεγονός αὐτό δέν τούς εἶχε ἐπηρεάσει καθόλου, πρᾶγμα πού θά συνεπαγόταν ὅτι ὁ κατακλυσμός αὐτός δέν εἶχε παγκόσμια ἐμβέλεια. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἂν κατάγονταν ἀπό τούς γνωστούς ἀνθρώπους (π.χ. τῆς Εὐρώπης), πῶς ἦταν δυνατό νά εἶχαν μεταβεῖ στήν Ἀμερική οἱ πρῶτοι ἄνθρωποι, διασχίζοντας ἕναν τέτοιο τεράστιο καί θεωρούμενο ἄπλωτο ὠκεανό; Πῶς βρέθηκαν ἐπίσης ὀρισμένα ζῶα στήν Ἀμερική, τά ὁποῖα δέν ἀπαντῶνται πουθενά ἄλλοῦ στόν κόσμο; Ἐάν τελικά δέν εἶχαν ἔτσι τά πράγματα, τότε ἀπό ποῦ κατάγονταν οἱ ἰθαγενεῖς αὐτοί καί γιά ποιό σκοπό τούς εἶχε πλάσει ὁ Θεός;

2) Τό ἄλλο μεγάλο πρόβλημα ἦταν ἡ σχέση τῶν κατοίκων τῆς Ἀμερικῆς μέ τούς τότε γνωστούς ἀνθρώπους στά πλαίσια τῆς χριστιανικῆς σωτηριολογίας. Ἐάν οἱ ἰθαγενεῖς αὐτοί δέν κατάγονταν ἀπό τούς Πρωτοπλάστους, τότε θά μπορούσε νά ὑποτεθεῖ ὅτι εἶχαν πλαστεῖ καί αὐτοί κατ' εἰκόνα καί καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ (Γέν. 1:26-27), ἢ ὅτι ἦταν ἄλογα ὄντα, κατώτερα ἀπό τούς γνωστούς ἀνθρώπους; Εἶχαν ὑποστεί οἱ ἰθαγενεῖς αὐτοί τίς ἐπιπτώσεις τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος; Εἶχαν καί αὐτοί κάτι ἀνάλογο μέ τόν Ἀδάμ καί τήν Εὔα; Τό γεγονός ὅτι κυκλοφοροῦσαν γυμνοί, ὅταν τούς παρατήρησαν γιά πρώτη φορά οἱ Εὐρωπαῖοι, ἦταν μήπως μιά ἔνδειξη τῆς φυσικότητος καί ἀθωότητάς τους καθώς καί τῆς παραδείσιας κατάστασης στήν ὁποία ζοῦσαν ἀκόμη; Ἦταν ἄρα δεκτικοί τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας ἢ ὑπῆρχε γι' αὐτούς κάποιο ἄλλο εἰδικό σχέδιο τοῦ Θεοῦ; Εἶχε μεταβεῖ ὁ Χριστός ἐκεῖ γιά νά κηρύξει; Εἶχε σώσει τούς

27. Γιά τό θέμα αὐτό, βλ. L. HANKE, *The Theological Significance of the Discovery of America*, in CHIAPPELLI, ed., *First Images of America*, v. I, σ. 363-389. M. VENARD, *La Bible et les Nouveaux Mondes*, in G. BEDOUELLE - B. ROUSSEL, éd., *Le Temps des Réformes et la Bible* (Bible de Tous les Temps 5), Paris 1989, σ. 489-514, στίς σ. 494-505. M. - C. BÉNASSY-BERLING, *La Bible en Amérique iberique*, in J. - R. ARMOGATHE, éd., *Le Grand Siècle et la Bible*, Bible de Tous les Temps 6, Paris 1989, σ. 505-518, στίς σ. 505-509.

ιθαγενείς αυτούς μέσω του σταυρικού του θανάτου; Ή μήπως αυτοί χρειάζονταν ακόμη κάποιον για να τους κηρύξει το χριστιανικό μήνυμα και να τους οδηγήσει στη σωτηρία; Ή αν η απάντηση στο τελευταίο ερώτημα ήταν καταφατική, τότε πώς θα εξηγείτο το γεγονός ότι είχαν περάσει τόσο αιώνες χωρίς να έχουν ακούσει οι λαοί αυτοί το σωτηριώδες χριστιανικό μήνυμα; Δεν είχε παίξει κάποιο ρόλο στην περίπτωση αυτή ή πρόνοια του Θεού;

3) Το τρίτο πρόβλημα είχε σχέση με την παντελή απουσία πληροφοριών για την Ήμερική και τους κατοίκους της στην Ήγία Γραφή καθώς και σε διάφορα έργα εκκλησιαστικών συγγραφέων. Για ποιο λόγο δεν είχε αποκαλυφθεί κάτι για τα θέματα αυτά; Μήπως επειδή ήταν τελείως άσχετα με τη χριστιανική σωτηριολογία; Ή μήπως δεν θα έπρεπε ή Ήγία Γραφή να θεωρείται οδηγός σε κάθε είδους θέμα και επομένως θα έπρεπε να περιοριστεί ή αυθεντία της σε όρισμένους μόνο χώρους;

Περιττό είναι να τονιστεί ότι οι παραπάνω θεολογικές άπορίες είχαν πολλές πρακτικές επιπτώσεις στον τρόπο με τον όποιο οι Εύρωπαίοι μεταχειρίστηκαν τους ιθαγενείς πληθυσμούς της Ήμερικής. Οι θεολογικές αυτές άπορίες, τίς όποίες περιγράψαμε σύντομα, είναι τελείως φυσιολογικές για άνθρωπους που κινούνται και σκέπτονται αποκλειστικά μέσα σε τέτοια πλαίσια. Ήν μάλιστα αναλογιστεί κανείς ότι υπάρχουν ακόμη και σήμερα πολλοί Χριστιανοί όλων των όμολογιών που σκέπτονται με παρόμοιο τρόπο αναφορικά με σχετικά θέματα, τότε οι παραπάνω χριστιανικές τοποθετήσεις τους περασμένους αιώνες πρέπει να θεωρηθούν ως έντελως φυσιολογικές, μιά και ή άνθρωποκεντρική θεώρηση του σύμπαντος ήταν τότε άδιαμφισβήτητη και δεδομένη. Ή αξιολόγηση κάθε διεύρυνσης του πεδίου της γνώσης - συγκεκριμένα εδώ αναφορικά με την ανακάλυψη της Ήμερικής και τίς συνέπειές της - γινόταν αποκλειστικά και μόνο με θρησκευτικά κριτήρια. Στην περίπτωση μας όμως δεν είχαμε κάποια επιστημονική θεωρία, ή όποια θα μπορούσε να «άμφισβητηθεί» από θρησκευτική σκοπιά (όπως π.χ. τό κοπερνίκαιο κοσμοείδωλο), αλλά τό άδιαμφισβήτητο γεγονός της ανακάλυψης μιάς νέας ήπείρου. Ήπόμμενο ήταν λοιπόν να στραφούν οι σχετικές προσπάθειες σε κάποιο συμβιβασμό ανάμεσα στα νέα γεωγραφικά δεδομένα και στις επικρατούσες θρησκευτικές άντιλήψεις. Ήπό την άλλη πλευρά, σε όσους ήθελαν να άπαλλάξουν την επιστήμη από θρησκευτικούς έλέγχους κάθε είδους, δόθηκε ή δυνατότητα να χρησιμοποιήσουν τη σιωπή της Ήγίας Γραφής σχετικά με την Ήμερική για να αναθεωρήσουν τό μέχρι τότε άναμφισβήτητο κύρος της στον επιστημονικό τομέα και κατ΄ επέκταση αυτό της Ήκκλησίας. Στο πλαίσιο αυτό διατυπώθηκαν επίσης πολλές θεωρίες, άντιχριστιανικές ή και πιο ούδέτερες, γεγονός που όδήγησε στην έντονη αντίδραση διαφόρων

θρησκευτικῶν κύκλων. Πρὶν προχωρήσουμε σέ κάποιες λεπτομέρειες ἀναφορικά μέ τό θέμα μας, πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι ἀνάλογες ἀπορίες, ὅπως αὐτές σχετικά μέ τούς κατοίκους τῆς Ἀμερικῆς, εἶχαν διατυπωθεῖ καί σέ δύο ἐπιπλέον περιπτώσεις ὑπαρξῆς «ἄλλων κόσμων καί ἀνθρώπων»²⁸:

1) Ἀρχικά ἀναφορικά μ' ἓνα πολύ σχετικό θέμα, αὐτό τῶν ἀντιπόδων, δηλαδή, τῶν κατοίκων τῶν τμημάτων τῆς γήινης σφαίρας, τά ὅποια εἶναι ἐκ διαμέτρου ἀντίθετα. Ἡ ὑπαρξῆς τῶν ἀντιπόδων εἶχε ἀμφισβητηθεῖ στήν πορεία τῆς ἱστορίας ἀπό πολλούς Χριστιανούς συγγραφείς γιά λόγους παρόμοιους μ' αὐτούς πού ἀναφέρθηκαν παραπάνω (π.χ. σχετικά μέ τήν καταγωγή τους καί μέ τό πρόβλημα τῆς σωτηρίας τους)²⁹.

2) Σχετικά μέ τούς ὑποτιθέμενους κατοίκους ἄλλων πλανητῶν, ἓνα θέμα πού ἀναπτύχθηκε καί διαδόθηκε πολύ μετά τήν ἐπικράτηση τοῦ κοπερνίκειου κοσμοειδώλου. Οἱ παραπάνω θεολογικές ἀπορίες παρουσιάστηκαν στήν περίπτωση αὐτή ἀκόμη πιό ἔντονα, γιατί ἐπρόκειτο γιά ὑποτιθέμενα ἔμβια ὄντα ἐκτός τῆς γῆς, τά ὅποια, σύμφωνα μέ κάποιες ἀπόψεις, δέν εἶχαν καμιά σχέση μέ τόν πλανήτη μας καί τούς κατοίκους του³⁰.

III

Ἄς ἐπιστρέψουμε ὁμως στό θέμα τῆς Ἀμερικῆς. Εἶναι ἀρχικά γνωστό ὅτι ὁ Κολόμβος εἶχε ἀντιμετωπίσει διάφορα προβλήματα ἀπό τήν ἐκκλησιαστική ἡγεσία τῆς ἐποχῆς του (π.χ. ἀπό τόν ἐπίσκοπο τῆς Ceuta) πρὶν ἀποτολήσει τά ἐξερευνητικά του ταξίδια³¹. Εἶναι ὁμως ἐπίσης γνωστό ὅτι ὁ Κολόμβος προσωπικά δέν εἶχε καθόλου τέτοιους ἐνδοιασμούς. Ἀντίθετα μάλιστα, εἶχε ἀρκετά θρησκευτικά κίνητρα³² γιά νά ἐπιχειρήσει

28. Πρβλ. B. GLADIGOW, *Andere Welten - andere Religionen?*, in F. STOLZ, Hrsg., *Religiöse Wahrnehmung der Welt*, Zürich 1988, σ. 245-273, στίς σ. 255-257, ὅπου τονίζεται ἐπιπλέον ὅτι σέ ἄλλες θρησκείες μέ διαφορετική σωτηριολογία (π.χ. στό Ἰσλάμ) δέν ἐμφανίζονται διόλου προβλήματα σχετικά μέ τήν ὑπαρξῆς ἄλλων κόσμων.

29. Γιά τό θέμα αὐτό σέ συνάφεια μέ τήν Ἑλλάδα τοῦ 18ου αἰῶνα (ἀλλά καί μέ τό παρελθόν), βλ. Β. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, Τό πρόβλημα τῶν ἀντιπόδων στήν προεπαναστατική Ἑλλάδα, *Ἱστοριογεωγραφικά* 5 (1993/94) 9-49.

30. Γιά τό θέμα αὐτό στή Δυτική Εὐρώπη, βλ. S. DICK, *Plurality of Worlds. The Origins of the Extraterrestrial Life Debate from Descartes to Kant*, Cambridge 1982. M. CROWE, *The Extraterrestrial Life Debate 1750-1900. The Idea of a Plurality of Worlds from Kant to Lowell*, Cambridge 1986. Γιά ἀνάλογα προβλήματα στήν Ἑλλάδα τοῦ 18ου αἰῶνα, βλ. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, *Die religiöse Kritik*, ὁ.π., *passim*.

31. A. D. WHITE, *A History of the Warfare of Science with Theology in Christendom*, v. I, New York 1899, σ. 108.

32. Ἐκτός τῶν θρησκευτικῶν, ὑπῆρχαν φυσικά καί ἄλλου εἶδους κίνητρα. Βλ. τήν πλη-

τίς εξερευνητικές του προσπάθειες, συγκεκριμένα δέ μιὰ ἀποκαλυπτική-χιλιαστική *Legitimation* τοῦ ταξιδιοῦ του στὰ πλαίσια τῆς Θείας πρόνοιας. Αὐτό ὑπαινίσσεται ἄλλωστε κυριολεκτικά τὸ ὄνομα «Χριστο-φέρρος» ἢ «Christo-ferens», δηλαδή, αὐτός πού ἐπρόκειτο νά φέρει τὸ χριστιανικό μήνυμα στό Νέο Κόσμο³³.

Ἐναφορικά μέ τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τῶν κατοίκων τῆς Ἰαμαρικής, διατυπώθηκαν μετὰ τὸ 1492 πολλές θεωρίες³⁴. Τά περισσότερα προβλήματα προκάλεσε πάντως ἐκείνη τῶν Προαδαμιτῶν τοῦ Isaac La Peyrère (1596-1676), ἡ ὁποία ὑποστήριζε ὅτι ὑπῆρξαν ἄνδρες καί γυναῖκες πάνω στή γῆ πρὶν ἀπὸ τὸν Ἰάδαμ. Ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ θεωρία πού συζητήθηκε εὐρύτατα τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες, γιατί, πέραν τῶν θρησκευτικῶν τῆς διαστάσεων, ἔθιγε καί τὸ μεγάλο ἐπιστημονικό πρόβλημα τοῦ μονογενισμοῦ ἢ τοῦ πολυγενισμοῦ. Ὁ La Peyrère εἶχε γεννηθεῖ στό Bordeaux σέ καλβινιστικό περιβάλλον, ἀλλὰ ἦταν πιθανότατα ἐβραϊκῆς καταγωγῆς. Τὸ 1640 πῆγε στό Παρίσι, ὅπου σχετίστηκε μέ πολλοὺς ἐπιστήμονες, φιλοσόφους καί συγγραφεῖς, καί ἀπὸ τότε ἐργαζόταν γιὰ τὴ διαμόρφωση μιᾶς εὐρείας θεωρίας, ἡ ὁποία περιελάμβανε καί τοὺς Προαδαμίτες. Τὸ βιβλίο του γιὰ τοὺς Προαδαμίτες μέ τοὺς τίτλους *Prae-Adamitae. Sive exercitatio super versibus 12-14 capituli V epistolae Pauli ad Romanos, quibus inducuntur Primi homines ante Adamum conditi καὶ Systema theologicum ex Praeadamitarum hypothesei. Pars Prima* δημοσιεύθηκε τελικά τὸ 1655 σέ πέντε ἐκδόσεις συνολικά καί προκάλεσε πλῆθος ἀντιδράσεων.

ροφοριακὴ μελέτη τῆς VALERIE I. J. FLINT, *The Imaginative Landscape of Christopher Columbus*, Princeton 1992. Γιὰ μιὰ σχετικὴ περίπτωση, βλ. D. CLAY, *Columbus' Senecan Prophecy*, *American Journal of Philology* 113 (1992) 617-620.

33. Βλ. γενικά R. MANSELLI, *Cristoforo Colombo tra fede e scienza*, in *Histoire économique du monde méditerranéen 1450-1650. Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel*, Toulouse 1973, σ. 359-368. Α. ΜΙΗΟΥ, *Colón y su mentalidad mesiánica en el ambiente franciscanista español*, Valladolid 1983. L. I. SWEET, *Christopher Columbus and the Millennial Vision of the New World*, *The Catholic Historical Review* 72 (1986) 369-382. P. MOFFITT WATTS, *Prophecy and Discovery: On the Spiritual Origins of Christopher Columbus's "Enterprise of the Indies"*, *The American Historical Review* 90 (1985) 73-102. R. RUSCONI, *Escatologia e conversione al Cristianesimo in Cristoforo Colombo e nei primi anni della colonizzazione europea nelle isole delle "Indie"*, *Cristianesimo nella storia* 14/2 (1993) 263-302. Βλ. καί στὰ ἑλληνικά Χ. ΚΟΛΟΜΒΟΣ, Ἐνακάλυψη τῆς Ἰαμαρικής. Ἡμερολόγιο πλοίου 1492-1493, μετάφραση - πρόλογος: Ντίνος Βατικιώτης, Ἀθήνα 1984, ὅπου ὑπάρχουν πολλές σχετικὲς ἐνδείξεις.
34. Βλ. ἐνδεικτικά Α. GERBI, *La disputa del Nuovo Mondo. Storia di una polemica 1750-1900*, Milano/Napoli 1955. G. GLIOZZI, *Adamo e il Nuovo Mondo. La nascita dell' antropologia come ideologia coloniale: dalle genealogie bibliche alle teorie razziale (1500-1700)*, Firenze 1977.

Ἐπιπέσει τὸν ἄνθρωπον ἡ ἀπολογία τοῦ καὶ ἀρνήθηκε ὁ,τιδὴποτε ἦταν ἀντίθετο μὲ τὴν πίστη τῆς Ῥωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας. Πάντως, δὲν φαίνεται ὅτι ἐγκατέλειπε ὀριστικά τὴ θεωρία τοῦ γιὰ τοὺς Προαδαμίτες, τὴν ὁποία προσπάθησε, ὅμως πλέον πῶς προσεκτικὰ, νὰ ἐπιβεβαιώσῃ μὲ ἐπιπλέον στοιχεῖα μέχρι τὸ τέλος τῆς ζωῆς του³⁵.

Οἱ συζητήσεις σχετικὰ μὲ τὴν καταγωγή τοῦ ἀνθρωπίνου γένους καὶ τὴ βιβλικὴ χρονολογία δὲν εἶχαν ἐμφανιστεῖ βέβαια τὴν ἐποχὴ τοῦ La Peyrère γιὰ πρώτη φορά. Εἶναι γνωστὸ ὅτι διάφοροι Ἐθνικοὶ εἶχαν ἀσκήσει στὸ παρελθόν κριτικὴν σὲ ἰουδαιοχριστιανικὰ ἀντιλήψεις γιὰ τὴν καταγωγή τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Τέτοια στοιχεῖα βρίσκουμε π.χ. στὸν Ἰουλιανὸν τὸν Παραβάτη, ἐνῶ ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Αὐγουστίνου *De civitate Dei* συμπεραίνεται ὅτι γίνονταν καὶ τότε συζητήσεις σχετικὰ μὲ τὴν χρονολογία τοῦ κόσμου μεταξύ Ἐθνικῶν καὶ Χριστιανῶν. Ἀνάλογα θέματα εἶχαν ἐξεταστεῖ καὶ τὸν Μεσαίωνα ἀπὸ Ἰουδαίους συγγραφεῖς, χωρὶς πάντως νὰ δημιουργηθοῦν σοβαρὰ προβλήματα³⁶. Τὸ 16ο αἰῶνα ὅμως συνέβησαν δύο ριζικὲς ἀλλαγές πού ἔθεσαν τὸ ὅλο θέμα σὲ νέα βάση. Ἀρχικὰ στὰ πλαίσια τοῦ Humanismus τῆς Ἀναγέννησης, συντελέστηκε ἡ ἀνακάλυψη τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος πολλῶν λαῶν (π.χ. τῶν Χαλδαίων, Αἰγυπτίων, Ἀζτέκων) καὶ τῶν παραδόσεών τους γιὰ τὴν ἀρχὴ τοῦ κόσμου, οἱ ὁποῖες δὲν συμφωνοῦσαν μὲ τὴν πληροφορίαν τῆς Βίβλου καὶ ἔθεσαν ὑπὸ ἀμφισβήτηση τὴν χρονολογία τῆς. Ἐπειτα, σημαντικό ρόλο στὴν ἀναθεώρηση πολλῶν ἀπόψεων γιὰ τὸ ἀνθρώπινο γένος ἔπαιξε καὶ ἡ ἀνακάλυψη τῆς Ἀμερικῆς, τὸ status τῶν κατοίκων τῆς ὁποίας ἀποτελέσῃ τὴν αἰτία τῶν σχετικῶν ἐρίδων. Φυσικὰ, διατυπώθηκαν πολλές καὶ συχνὰ παράδοξες θεωρίες γιὰ τὴν καταγωγή τῶν κατοίκων αὐτῶν, ἀπὸ τὴν ὁποῖαν οἱ πολυγενετικὲς ἀπόψεις ἀποτελοῦσαν γενικὰ τὴν πῶς σοβαρὴ ἀμφισβήτηση τῆς ἰουδαιοχριστιανικῆς παράδοσης. Ἡ διαφορὰ πάντως μὲ τὸν La Peyrère ἦταν ὅτι αὐτὸς προσπάθησε νὰ θεμελιώσῃ τὴν θεωρία τοῦ γιὰ τοὺς Προα-

35. Βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν La Peyrère βλ. στὴν ἐξαιρετικὰ πληροφοριακὴ μελέτη τοῦ R. H. POPKIN, Isaac La Peyrère (1596-1676). His Life, Work and Influence (Brill's Studies in Intellectual History 1), Leiden 1987, σ. 5-25.

36. Βλ. ὁ.π., σ. 26-31.

δαμίτες στην ίδια την Ἁγία Γραφή, χωρίς νά ἀναιρέσει τά βιβλικά δεδομένα, ἐνῶ παράλληλα ἐνσωμάτωσε τίς ἀπόψεις του σ' ἓνα παγκόσμιο μεσσιανικό σχέδιο σωτηρίας³⁷.

Ὁ La Peyrèze στηρίχθηκε γιά τή βιβλική θεμελίωση τῆς θεωρίας του στήν *Πρός Ρωμαίους* ἐπιστολή τοῦ Ἀποστόλου Παύλου (5:12-14), ὅπου, κατά τή γνώμη του, γινόταν λόγος γιά ἀνθρώπους πρὶν ἀπό τόν Ἀδάμ. Συγκεκριμένα, ἐκεῖ τονίζεται ὅτι ὁ νόμος εἰσήλθε στόν κόσμο διά μέσου τοῦ Ἀδάμ. Ἡ ἁμαρτία ὑπῆρχε ὅμως καί πρὶν ἀπό τόν Ἀδάμ, ἀλλά μέ τήν ἐμφάνισή του στόν κόσμο ἀπέκτησε ἠθική σημασία. Ἐπομένως, κατά τόν La Peyrèze, ἔπρεπε νά ὑπῆρξαν καί ἄνθρωποι πρὶν ἀπό τόν Ἀδάμ πάνω στή γῆ, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ζήσει σ' ἓναν ἄνομο κόσμο. Ἡ ἐρμηνεία αὐτή μπορούσε κατά τή γνώμη του νά λύσει διάφορες ἀπορίες, ὅπως τήν ἀσυμφωνία μεταξύ τῶν παραδόσεων διαφόρων λαῶν καί τῆς Βίβλου, καί νά συμφιλιώσει τελικά τήν πίστη μέ τόν ὀρθό λόγο. Περιττό νά λεχθεῖ ὅτι ὁ La Peyrèze δέν ἔβλεπε κάτι τό ἀντιθρησκευτικό στή θεωρία του. Ἀντίθετα ὅμως, οἱ ἀπόψεις του δέν ἔγιναν δεκτές καί κρίθηκαν δριμύτατα, ὄχι μόνο ἀπό Ρωμαιοκαθολικούς καί Προτεσταντικούς, ἀλλά καί ἀπό ἑβραϊκούς κύκλους.

Συνεχίζοντας τήν ἐκθεση τῶν βασικῶν σημείων τῆς θεωρίας τοῦ La Peyrèze, πρέπει νά τονιστεῖ ὅτι κατά τή γνώμη του στήν ἄνομη κατάσταση πρὶν ἀπό τόν Ἀδάμ τά πάντα ἐπιτρέπονταν, χωρίς νά ὑπάρχει κάποιος νόμος τοῦ Θεοῦ. Ἐπρεπε λοιπόν, κατά τόν La Peyrèze, νά ὑπῆρξαν δύο διαφορετικές δημιουργίες. Κατά τήν πρώτη δημιουργία, ὁ Θεός εἶχε πλάσει τόν ἄνθρωπο ἀπό διεφθαρμένη ὕλη, ὁ ὁποῖος γρήγορα παρήκμασε καί κατέληξε τελικά νά ζεῖ σέ μιὰ «φυσική κατάσταση» (μέ τήν ἔννοια τοῦ Thomas Hobbes). Κατά τή δεύτερη δημιουργία, ὁ ἄνθρωπος πλάστηκε μέ σκοπό νά γίνει Θεός καί ἐπομένως ἀθάνατος. Ἡ δημιουργία αὐτή ἄρχισε μέσω τῆς ἐκλογῆς τοῦ Ἀδάμ. Γιά κάποιους ἄγνωστους λόγους ὁ Θεός ἐπέλεξε στή συνέχεια τούς Ἑβραίους, ἀλλά τελικά τούς ἀποδοκίμασε καί ἔβαλε στή θέση τους τά Ἑθνη. Ἡ ἐκλογή τῶν Ἑβραίων δέν σήμαινε πάντως κάποια φυλετική τους ὑπεροχή ἀπέναντι στούς ἄλλους λαούς. Στή μεσσιανική θεωρία τοῦ La Peyrèze οἱ Ἑβραῖοι καί τά Ἑθνη θά ἐνώνονταν τελικά σέ μιὰ μοναδική ἐκλογή τοῦ Θεοῦ. Ἐτσι, ὁ Ἀδάμ καί ἡ Εὐα θεωρήθηκαν ὡς οἱ πρόγονοι μόνο τῶν Ἑβραίων καί ὄχι ὀλόκληρης τῆς ἀνθρωπότητας. Μέ τήν πολυγενετική του θεωρία ὁ La Peyrèze μπόρεσε νά προσφέρει ἐξηγήσεις γιά τήν ὑπαρξη ἀνθρώπων στήν Ἀμερική, στό νότιο ἡμισφαίριο καί σέ ἄλλα μέρη τῆς γῆς, γιά τούς ὁποίους πιστευόταν

37. Βλ. ὁ.π., σ. 31-41.

ὅτι δέν εἶχαν σχέση μετ' τῆς βιβλικῆς διήγησης τῆς δημιουργίας. Ἐκ τῆς ἄλλης πλευρᾶς, τὰ χρονικά τῶν ἄλλων λαῶν (π.χ. τῶν Κινέζων καί τῶν κατοίκων τοῦ Μεξικοῦ) ἀναφέρονταν κατά τή γνώμη του σέ παρελθούσες ἐποχές, δηλαδή, πολύ πρὶν ἀπό τόν Ἄδამ. Αὐτό ἀποτελοῦσε μιᾶ σαφῆ ἐνδειξη τοῦ ὅτι εἶχαν ὑπάρξει ἄνθρωποι καί πρὶν τήν ἐμφάνιση τοῦ Ἄδამ στόν κόσμον.

Ὁ La Peyrère ἔθεσε μέ τίς ἀπόψεις του γενικά τίς βάσεις μιᾶς πρώιμης βιβλικῆς κριτικῆς, ἀμφισβήτησε τή Μωσαϊκότητα τῆς Πεντατεύχου καί ὑποστήριξε ὅτι στά σωζόμενα βιβλικά κείμενα ἔχουμε μόνο μιᾶ τμηματική διάσωση τοῦ πρωτοτύπου. Βασική ἦταν ἐπίσης ἡ ἰδέα του ὅτι ἡ Βίβλος ἀποτελοῦσε μόνο τήν ἰουδαϊκή καί ὄχι τήν παγκόσμια ἱστορία. Ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς θεώρησης ἦταν ἡ ἄποψη ὅτι ὁ κατακλυσμός τοῦ Νῶε ἦταν ἕνα τοπικό γεγονός μόνο στό χωρὸν τῆς Παλαιστίνης καί ὄχι μιᾶ παγκόσμια καταστροφή. Ὁ La Peyrère ὑποστήριξε ἐπίσης ὅτι θά ἦταν ἀπίθανο νά κατάγονται ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἀπό τὰ ἑπτὰ ἄτομα πού ἐπέζησαν στήν κιβωτό τοῦ Νῶε. Ἄλλωστε τόνισε ὅτι καί σ' ἄλλους λαούς διασώζονταν παραδόσεις σχετικά μέ κάποιον κατακλυσμό, ὁ ὁποῖος δέν μπορούσε νά εἶναι ἕνας καί μοναδικός. Πέρα ὅμως ἀπ' αὐτές τίς προκλητικές γιά τήν ἐποχή ἐκείνη ἀπόψεις, ὁ La Peyrère ὑποστήριξε μερικές ἀκόμη πιό προβληματικές ἀπό χριστιανική ἄποψη, ὅπως π.χ. ὅτι ὁ κόσμος εἶναι αἰώνιος. Ὅλα τὰ στοιχεῖα αὐτά τὰ ἐνσωμάτωσε πάντως, ὅπως προαναφέρθηκε, στίς μεσσιανικές του ἀντιλήψεις ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, δηλαδή, οἱ Ἄδαμίτες, οἱ Προαδαμίτες καί οἱ Μετααδαμίτες, θά ἐσώζοντο τελικά³⁸. Στά μεσσιανικά αὐτά σχέδια σημαντική θέση κατεῖχε ὁ βασιλιάς τῆς Γαλλίας, ὁ γαλλικός ἐθνικισμός καί οἱ Γάλλοι ὡς ὁ ἐκλεκτός λαός τοῦ Θεοῦ³⁹. Εὐνόητο εἶναι ὅτι οἱ ἀπόψεις τοῦ La Peyrère, ἰδίως αὐτές γιά τούς Προαδαμίτες καθώς καί ἡ ἄρνηση τῆς Μωσαϊκότητας τῆς Πεντατεύχου, προκάλεσαν τεράστιες ἀντιδράσεις ἀπ' ὅλες τίς πλευρές⁴⁰. Ἐν τούτοις, ἄσκησαν σημαντική ἐπίδραση στό μέλλον καί ἔθεσαν τίς βάσεις τῆς βιβλικῆς κριτικῆς⁴¹ καί τῶν ἐντονῶν διαφωνιῶν μεταξύ τῶν πολυγενιστῶν καί τῶν μονογενιστῶν, ὅπως π.χ. τήν περίοδο τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἀλλά καί τόν 20ο αἰῶνα ἀκόμη⁴². Δέν πρέπει πάντως νά λησμονεῖται ὅτι οἱ πολυγενετικές ἀπόψεις μπορούσαν εὐκολά νά ὀδηγήσουν σέ ὑποτιμήσεις διαφόρων φυλῶν ἀνθρώπων, σέ ρατσισμό καί φυσικά σέ ἀρνητική τους ἀντιμετώπιση.

38. Βλ. ὁ.π., σ. 42-59.

39. Βλ. ὁ.π., σ. 60-68.

40. Βλ. ὁ.π., σ. 69-79.

41. Βλ. ὁ.π., σ. 80-93.

42. Βλ. ὁ.π., σ. 115-145, 166-176.

Ἡ πρόθεση βέβαια τοῦ La Peyrère δέν ἦταν αὐτή, ὅμως δέν ἦταν δυνατό νά ἐλεγχθοῦν ὄλες οἱ χρήσεις καί οἱ ἐπιπτώσεις τῆς θεωρίας του κυρίως τό 18ο καί 19ο αἰώνα, ὅπως π.χ. ἀπό Ἄμερικανούς πολυγενιστές, οἱ ὁποῖοι πίστευαν στήν ὑπεροχή τῆς λευκῆς φυλῆς⁴³.

IV

Ἄς ἐπιστρέψουμε ὅμως στό χῶρο τῆς Ἑλλάδας καί τῆς προαναφερθείσης ἀλληλογραφίας. Ὁ Νεόφυτος ξεκίνησε τήν ἐπιστολή του ἀποκαλώντας τόν Θεοτόκη «*διδάσκαλε*», παρά τό γεγονός ὅτι ἦταν κατά πολύ μεγαλύτερός του στήν ἡλικία. Παράλληλα τόνισε ὅτι ἦταν «*εἰλικρινῆς φίλος*» τῆς ἱερολογιότητάς του. Προφανῶς ἐκτιμοῦσε ιδιαίτερα τόν Θεοτόκη καί ἀναγνώριζε τήν ὑπεροχή του ὄχι μόνο σέ θεολογικά, ἀλλά καί σέ ἐπιστημονικά θέματα. Ἄλλωστε, τελειώνοντας τήν ἐπιστολή του, ζήτησε ἀπό τόν Θεοτόκη νά τόν δια φωτίσει, εἴτε μέ ἱστορικά στοιχεῖα, εἴτε κυρίως μέ τίς ἔκτακτες διανοητικές του ἰκανότητες καί τή χάρη τοῦ Θεοῦ. Συγκεκριμένα, τόν Νεόφυτο ἀπασχολοῦσε ἀπό πολύ καιρό κάποια «*περὶ τοῦ νεοφανοῦς κόσμου περιεργία*». Εἶχε ἀκουστεῖ τό κήρυγμα τῶν Ἀποστόλων, τό ὁποῖο ὑπετίθετο ὅτι εἶχε διαδοθεῖ σ' ὀλόκληρη τή γῆ, καί στήν Ἄμερική; (*Πότερον ἐξῆλθε κάκεισε ὁ παγκόσμιος φθόγγος τῶν Ἀποστόλων ἢ οὐ*); Κατά τόν Νεόφυτο, μᾶλλον δέν εἶχε συμβεῖ κάτι τέτοιο, ἀφοῦ δέν ὑπῆρχε κάποια σχετική μαρτυρία (*ὡς μηδενός τῶν θεοκηρύκων ἱστορουμένου ἐκεῖσε διαβῆναι*). Οἱ θεωρίες ὅτι εἶχαν βρεθεῖ ἐκεῖ κάποια «*τεκμήρια χριστιανισμοῦ, σταυρούς λέγω καί εἰκόνας*», δέν ἦταν μόνο ἀναπόδεικτες, ἀλλά τελείως ἀσύστατες. Ἐξάλλου, δέν ὑπῆρχαν ἱστορικές μαρτυρίες ὅτι κάποιος Ἀπόστολος εἶχε μεταβεῖ καί εἶχε κηρύξει ἐκεῖ. Πέραν τούτων, τό μέρος αὐτό τῆς γῆς, ἡ Ἄμερική, εἶχε παραμείνει ἄγνωστο μέχρις ὅτου ἀνακαλύφθηκε γιά πρώτη φορά. Ἄν ἦταν φυσικά γνωστό καί προηγουμένως, τότε θά ὑπῆρχαν σίγουρα κάποια σχετικές ἱστορικές εἰδήσεις (*ἢ γάρ ἄν καί ἔγνωστο, καί ἰστόρητο*)⁴⁴.

43. Βλ. ὅ.π., σ. 146-165. Βλ. ἐπίσης R. POPKIN, The Philosophical Basis of Eighteenth-Century Racism, *Studies in Eighteenth-Century Culture* 3 (1973) 245-262. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Pre-Adamism in 19th Century American Thought: "Speculative Biology" and Racism, *Philosophia* 8 (1978) 205-239. Σχετικά μέ τίς νεώτερες ἐξελίξεις στό θέμα τῶν Προαδαμιτῶν, βλ. D. N. LIVINGSTONE, Preadamites: The History of an Idea from Heresy to Orthodoxy, *The Scottish Journal of Theology* 40 (1987) 41-66. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Preadamism: The History of a Harmonizing Strategy, *Fides et Historia* 22 (1990) 25-34. Περισσότερο ἐνδιαφέρον ὕλικο βλ. πύ πρόσφατα στό ἔργο τοῦ ἴδιου, *The Preadamite Theory and the Marriage of Science with Religion* (Transactions of the American Philosophical Society 82/3), Philadelphia 1992.

44. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Τοῦ μακαρίου Νικηφόρου, ὅ.π., σ. 42.

ἽΟ Νεόφυτος προχώρησε στη συνέχεια σέ ἐπιμέρους σημεῖα τῆς θεολογικῆς του ἀπορίας Ἐφοῦ ὁ Νέος Κόσμος ἦταν ὄλους αὐτούς τούς αἰῶνες ἄγνωστος, τότε πῶς θά ἐπαληθεύονταν οἱ βιβλικές μαρτυρίες «*εἰς πᾶσαν τήν γῆν ἐξῆλθεν ὁ φθόγγος αὐτῶν*» [Ψαλμ. 18 (19):5. Ρωμ. 10:18] καί «*ἔσται καρποφορούμενον τό Εὐαγγέλιον ἐν ὄλη τῇ κτίσει*» (πρβλ. Κολ. 1:6). ἽΟ Νεόφυτος ἀνέφερε ἐπίσης τίς αἰτιάσεις ὀρισμένων ἀθέων πού κατηγοροῦσαν τήν Ἐγία Γραφή ὄτι μετέδιδε ψευδεῖς πληροφορίες (οἱ τῆς Γραφῆς ὡς ψευδοῦς δῆθεν ἐπιλαμβανόμενοι). Σκοπός τους ἦταν νά ἀρνηθοῦν τήν παγκοσμιότητα τοῦ κατακλυσμοῦ μέ ἐπιχείρημα τήν ὕπαρξη ἐμβίων ὄντων, ἀνθρώπων καί ζῶων, στήν Ἐμερική, τά ὄποια προφανῶς δέν εἶχαν ἐπηρεαστεῖ καθόλου ἀπό τό παραπάνω γεγονός. Διευκρινιστικά πρέπει νά σημειωθεῖ ἐδῶ ὄτι γιά νά μήν ἀμφισβητηθεῖ ἡ παγκοσμιότητα τοῦ κατακλυσμοῦ, ἔπρεπε ὄπωςδῆποτε νά δειχθεῖ ὄτι ἡ Ἐμερική εἶχε κατοικηθεῖ γιά πρώτη φορά μετά τήν ὕποτιθέμενη ἡμερομηνία τοῦ κατακλυσμοῦ. Τό ὄλο θέμα πάντως θά θίξει ἐκτενέστερα στή συνέχεια ὁ Θεοτόκης. ἽΟ Νεόφυτος ἔδωσε ὄμως μιά δική του ἐρμηνεία στήν παραπάνω ἀπορία. Κατά τῆ γνώμη του, ἡ Ἐμερική δέν ἐκατοικεῖτο πρίν ἀπό τόν κατακλυσμό καί τήν ἐποχή τῶν Ἐποστόλων. Αὐτό συνέβη γιά πρώτη φορά κάποτε μεταγενέστερα. Ἐφοῦ λοιπόν ὁ «*νεοφανῆς κόσμος οὐκ ἦν ἐπί τῶν Ἐποστόλων οἰκούμενος*», τότε λυνόταν ἡ παραπάνω ἀπορία σχετικά μέ τῆ διάδοση τοῦ κηρύγματος τῶν Ἐποστόλων στά πέρατα τῆς οἰκουμένης [πρβλ. Ψαλμ. 18 (19):5]. Ἐν συνέβαινε ὄμως τό ἀντίθετο, τότε θά ἦταν ἀδύνατο νά εἶχε ἀφεθεῖ ἕνας τόσο μεγάλος κόσμος χωρίς νά ἀκούσει ποτέ τό χριστιανικό μήνυμα, τῆ στιγμή κατά τήν ὄποια ὕπῆρχε εἰδική πρόνοια γιά μεμονωμένα ἄτομα, ὄπως γιά τόν Αἰθίοπα ἀξιωματοῦχο (βλ. Πράξ. 8:27). Τέλος, ἀκόμη καί ἂν ἡ Ἐμερική εἶχε κατοικηθεῖ γιά πρώτη φορά μετά τήν ἐποχή τῶν Ἐποστόλων, δέν ἦταν διόλου παράδοξο τό ὄτι μετά περίπου 1500 χρόνια, δηλαδή, ὄταν τήν ἀνακάλυψαν οἱ Εὐρωπαῖοι, οἱ κάτοικοί της εἶχαν πολλαπλασιαστεῖ τόσο πολύ (*χυδαίους γενέσθαι*)⁴⁵.

ἽΟ Νεόφυτος ἔθιξε στή συνέχεια ἕνα ἄλλο πρόβλημα σχετικά μέ τήν καταγωγή τῶν κατοίκων τῆς Ἐμερικής. Ποῖός ἦταν ἄραγε ὁ λόγος πού οἱ κάτοικοι μῖς εὐρύχωρης περιοχῆς τῆς γῆς (*ἡπειρώται*), τῆς Εὐρώπης ἡ τῆς Ἐσίας, εἶχαν ἀποφασίσει κάποτε νά κατοικήσουν σέ κάποια ἄλλη ἡπειρο στίς περιοχές τῶν ἀντιπόδων (*τήν κατά διάμετρον ἀποκισμένην γῆν ἐκείνην εἰς οἴκησιν ἀνθειλοντο*), ἡ ὄποια μάλιστα τούς ἦταν ἄγνωστη;

45. ώΟ.π., σ. 42-43.

Θά μπορούσε νά υποτεθεῖ ὅτι κάποιο πλοῖο πού εἶχε ξεκινήσει μέ ἄλλο προορισμό, εἶχε παρασυρθεῖ ἀπό τούς ἀνέμους - πράγμα πού συνέβαινε συχνά - καί εἶχε καταλήξει τελικά στήν Ἑμερική. Ἐλλά καί τότε ὑπῆρχαν πάλι κάποιες εὐλογες ἀπορίες. Πῶς θά ἦταν δυνατόν ἕνα τέτοιο τυχαῖο πλοῖο, τό ὁποῖο δέν ἦταν κατάλληλα προπαρασκευασμένο, νά εἶχε παραμείνει σῶο καί ἀβλαβές κατά τή διάρκεια ἑνός τέτοιου δύσκολου ταξιδιοῦ καί νά εἶχε διαπλευσεῖ χωρίς ἀπώλειες τέτοια ἄπλωτα καί τεράστιας ἔκτασης πελάγη; Ἐς ὑποτεθεῖ ὁμως πάλι - συνέχισε ὁ Νεόφυτος - ὅτι μέ τήν πρόνοια τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία κατευθύνει τά πάντα, ἕνα τέτοιο πλοῖο, στό ὁποῖο ἐπέβαιναν καί γυναῖκες, εἶχε καταφέρει νά προσαράξει τελικά στήν Ἑμερική. Ἐλλά καί τότε πῶς θά ἐξηγεῖτο τό γεγονός ὅτι εἶχαν βρεθεῖ στήν Ἑμερική μετά τόν κατακλυσμό θηρία καί ἄλλα ἀχθοφόρα ζῶα; Θά ἦταν ἀπίθανο ἕνα τέτοιο τυχαῖο πλοῖο, μαζί μέ τίς γυναῖκες, νά μετέφερε βοοειδῆ καί διάφορα ἄλλα ζῶα. Ἐπῆρχε βέβαια ἡ ὑπόθεση ὅτι ἡ Ἑμερική, ἄν καί τό ἐσωτερικό της δέν ἦταν ἀκόμη τελείως γνωστό, πιθανόν νά ἐπικοινωνοῦσε σέ κάποιο σημεῖο μέ μία ἀπό τίς γνωστές ἡπείρους καί ἀπό ἐκεῖ νά εἶχαν μεταβεῖ τά διάφορα ζῶα στό Νέο Κόσμο⁴⁶.

Οἱ ἀπορίες αὐτές τοῦ Νεόφυτου ἀποκαλύπτουν μερικές πτυχές τῶν θεολογικῶν προβλημάτων πού παρουσίαζε ἡ ἀνακάλυψη τῆς Ἑμερικής στό δεῦτερο μισό τοῦ 18ου αἰῶνα στόν τουρκοκρατούμενο ἑλληνικό χῶρο. Τό ἐρώτημά του σχετικά μέ τή σωτηρία τῶν μή Χριστιανῶν εἶναι στήν πραγματικότητα παλαιό καί παρατηρεῖται μέ διάφορες μορφές καί τούς Βυζαντινοῦς χρόνους⁴⁷. Γενικά πιστευόταν ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι κατάγονταν ἀπό τούς Πρωτοπλάστους (Πράξ. 17:26). Ἐγνωστο παρέμενε μόνο τό σχέδιο τοῦ Θεοῦ στά πλαίσια τῆς πρόνοιάς του γιά τούς ἀνθρώπους ἐκεῖνους πού δέν εἶχαν ἀκόμη ἀκούσει τό σωτήριο χριστιανικό μήνυμα. Ἐταν ἐπίσης γνωστό στοῦς Βυζαντινοῦς ὅτι ἡ χριστιανική οἰκουμένη δέν εἶχε ἀκόμη πραγματοποιηθεῖ τήν ἐποχή τους. Τέλος, πρέπει νά τονιστεῖ - μέ βάση τά προαναφερθέντα σχετικά μέ τή συγκεκριμένη χριστιανική νοοτροπία θεώρησης νέων γνώσεων - ὅτι δέν ἐκπλήσσει διόλου ἡ τακτική τοῦ Νεόφυτου, ὁ ὁποῖος, ξεκινώντας ἀπό θρησκευτικές-βιβλικές πληροφορίες, προσπάθησε νά τίς συσχετίσει μέ τά νέα γεωγραφικά δεδομένα. Ἐπίσης, τό γεγονός ὅτι δέν εἶχε τήν πρόθεση νά ἀμφισβητήσῃ ἢ τοῦλάχιστον νά σχετικοποιήσῃ καμιά πληροφορία τοῦ βιβλικοῦ κειμένου (π.χ. γιά τόν παγκόσμιο κατακλυσμό), δείχνει τήν ἀπόλυτη αὐθεντία τοῦ συνόλου τῆς Ἐγίας Γραφῆς τήν ἐποχή ἐκεῖνη. Τό ἐρώτημα πού παραμένει, εἶναι

46. Ὁ.π., σ. 43.

47. Βλ. C. MANGO, *Byzantium. The Empire of New Rome*, London 1980, σ. 183.

ἄν ἦταν δυνατός ὁ συμβιβασμός τῶν βιβλικῶν πληροφοριῶν μέ τά νέα γεωγραφικά δεδομένα ἀναφορικά μέ τό θέμα μας. Αὐτό θά φανεῖ στή συνέχεια ἀπό τήν ἀνάλυση τῆς ἐκτενοῦς ἀπάντησης τοῦ Θεοτόκη.

V

Ἀρχικά, πρέπει νά τονιστεῖ ὅτι ὁ Θεοτόκης ἦταν ἕνας ἐκκλησιαστικός ἄνδρας, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐξαιρετική ἱκανότητα στό νά συσχετίζει θρησκευτικές ἀπόψεις μέ τά νεότερα ἐπιστημονικά δεδομένα, γιά τά ὁποῖα ἦταν γενικά πολύ καλά πληροφορημένος. Ἡ ἀπάντησή του στόν Νεόφυτο εἶναι ἕνα σημαντικό τεκμήριο τῶν ἐξαιρετικῶν αὐτῶν ἱκανοτήτων του⁴⁸, οἱ ὁποῖες - περιττό νά λεχθεῖ - φαίνονται τόσο ἀπό τά ἔργα του ὅσο καί ἀπό τήν ὑπόλοιπη ἀλληλογραφία του. Ὁ Θεοτόκης ξεκίνησε τήν ἀπάντησή του ἐπισημαίνοντας ὅτι κάθε ἀπορία ἔχει καί τήν πρέπουσα ἀπάντηση. Γιά διάφορους ὁμως λόγους (π.χ. *πολυμαθείας στερήσει*) δημιουργεῖται σέ μερικούς ἀνθρώπους ἡ ἐντύπωση ὅτι μερικές ἀπορίες, εἴτε λόγω τῆς ὑφῆς τους, εἴτε λόγω ἄλλων δυσχερειῶν, δέν μποροῦν νά ἔχουν κάποια ἱκανοποιητική ἀπάντηση. Αὐτό φαινόταν ὅτι πίστευε ὁ Νεόφυτος ἀναφορικά μέ τό πρόβλημα τῶν κατοίκων τῆς Ἀμερικῆς⁴⁹. Πάντως ὁ Θεοτόκης ὁμολόγησε ὅτι ἡ ἀπορία τοῦ Νεόφυτου δέν ἦταν *ἀπλή τις, κἄν μία δοκῆ, ἀλλά σύνθετος, Γραφῶν ἀναπτύξεως, ἀρχαίας τε καί καινῆς ἱστορίας καί γεωγραφικῶν δεομένη εἰδήσεων καί φυσιολογίας*. Ἀναφερόμενος προφανῶς σ' ἄλλες ἀπορίες πού τοῦ εἶχε θέσει ὁ Νεόφυτος παλαιότερα, ὁ Θεοτόκης τόνισε ὅτι ἡ παρούσα ἀπορία ἦταν ἀκόμη πιό *«δύσλυτος»*. Μέ ἄλλα λόγια, ἀναφερόταν σέ διάφορα πεδία γνώσης (*ἄτε δὴ λόγον ἔχουσα τόν ἐκ πάντων συγκεῖμενον*), στοιχεῖα τῶν ὁποίων ἔπρεπε νά ἀντληθοῦν γιά νά καταστεῖ δυνατή ἡ ἱκανοποιητική τῆς ἀπάντησης. Εὐνόητο εἶναι ὅτι ὁ Θεοτόκης ἦταν ἕνα ἀπό τά καταλληλότερα πρόσωπα γιά νά ἀπαντήσει σέ τέτοια ἐρωτήματα. Ὁ ἴδιος ὁμως μετρίοφρονα τόνισε ὅτι, χάριν ὑπακοῆς στό αἴτημα τοῦ Νεόφυτου, θά προσπαθοῦσε ἀπλᾶ *«τά δοκοῦντα μοι ἐκθέμενος, τό τῷ Θεῷ, ὃ ἐστι τό κατά δύναμιν, ἐκτελέσωμεν φίλον»*⁵⁰.

48. Ὅπως τονίζει ὁ ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Τοῦ μακαρίου Νικηφόρου, ὁ.π., σ. η', *«ἐν τῇ ἀποκρίσει δέ ταύτη, ὅπως καί ἐν τοῖς ἄλλοις τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ, καταφαίνεται ἡ ποικίλη καί ἀβρά τοῦ ἀνδρός πολυμαθεία· καί γάρ οὐ μόνον εὐχερῶς ἐπιλύει ἅς δυσλῦτους ἀπορίας τοῦ ἐρωτήσαντος λέγει προοιμαζόμενος, ἀλλά καί οἰκοθεν ἐπανξάνει αὐτάς ὑπό τῆς ρύμης τοῦ λόγου φερόμενος»*.

49. Ὁ Θεοτόκης ἔκανε στό σημεῖο αὐτό μιά μεταφορά σχετικά μέ τό βαθμό δυσκολίας διαφόρων ἀποριῶν μέ βάση ἕνα χωρίο τοῦ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, Λόγος εἰς τό ἅγιον Πάσχα, 16 PG 36, 644-645.

50. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Τοῦ μακαρίου Νικηφόρου, ὁ.π., σ. 44. Ἡ τελευταία ἔκφραση τοῦ Θεοτόκη

Ὁ Θεοτόκης προχώρησε στή συνέχεια στήν ἀπάντηση τῶν ἀποριῶν τοῦ Νεόφυτου⁵¹, ξεκινώντας μέ τό πρόβλημα τοῦ ἄν εἶχε κηρυχθεῖ τό εὐαγγελικό μήνυμα στήν Ἀμερική πρὶν τό 1492. Καθόσον ἐγνώριζε, κανένας ἀπό ἐκείνους πού εἶχαν γράψει γιά τήν ἱστορία τῆς Ἀμερικῆς, «εἶρηκέ ποτε ἴχνος οὐδέ σμικρότατον χριστιανικόν ἐκεῖ εὐρεθῆναι». Τέτοια χριστιανικά ἴχνη εἶχαν βρεθεῖ μόνο στίς Ἀνατολικές Ἰνδίες⁵² καί ὄχι στίς Δυτικές, δηλαδή, στήν Ἀμερική⁵³. Ἡ πνευματική κατάσταση τῶν κατοίκων τῆς Ἀμερικῆς ἦταν κατά τόν Θεοτόκη ὁ κύριος λόγος, γιά τόν ὁποῖο δέν ἦταν δυνατό νά εἶχαν δεχθεῖ αὐτοί κάποτε στό παρελθόν τό εὐαγγελικό μήνυμα. Συγκεκριμένα, ἕνα τμήμα τῶν κατοίκων τῆς ἠπείρου αὐτῆς καί τῶν παρακειμένων νησιῶν ἦταν «οἱ μὲν νομάδες, καί σπόροι, καί ἄγριοι, καί τῶν κτηνῶν οὐδέν διαφέροντες ἕτερον εἰ μή καθ' ὅτι βία ἢ τέχνη κρατηθέντες καί ἐξημερωθέντες δεκτικοί πως νοός καί ἐπιστήμης γίνονται, καί οὗτοι τό σύνολον ἄθρησκοι». Ὑπῆρχαν, βέβαια, καί ἄλλες ἀνώτερες τάξεις κατοίκων τῆς Ἀμερικῆς σέ χωριά καί πόλεις, οἱ ὁποῖοι εἶχαν τοπικούς ἀρχηγούς (κατζίκους) καί «νόμους, καί τάξεις, πολλῶ μὲν ἀλλήλων σαρκός χαρακτήρι καί ἀναστήματι καί χρώματι εἰσι διαφέροντες καί ἔθει, καί τρόπῳ, καί γνώμῃ, καθάπερ δὴ καί θρησκεύειν». Ἐν τούτοις, κατά τόν Θεοτόκη, καί αὐτοί ἀνῆκαν βασικά στήν κατηγορία τῶν εἰδωλολατρῶν (ξοάνων λάτραι). Μερικοί δέ πού κατοικοῦσαν στό Μεξικό, ἦταν ἐπιπλέον ἀνθρωποφάγοι, ἀφοῦ θυσίαζαν, ἔψηναν καί ἔτρωγαν τοὺς αἰχμαλώτους πολέμου. Μὲ ἄλλα λόγια, «λεόντων εἰσὶν ἀπνηέστεροι». Μὲ βάση τά στοιχεῖα αὐτά, ἦταν προφανές κατά τόν Θεοτόκη ὅτι, πρὶν φθάσουν οἱ Εὐρωπαῖοι στό Νέο Κόσμο, δέν εἶχε ἀκουστεῖ ποτέ τό εὐαγγελικό

ἐξαρτᾶται πιθανῶς ἀπὸ μιά παρόμοια τοῦ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, Εἰς Καισάριον τὸν ἑαυτοῦ ἀδελφὸν ἐπιτάφιος, 17 PG 35, 776 καί Ἐπιτάφιος εἰς τὸν Μέγαν Βασιλεῖον, 82 PG 36, 604.

51. Ὁ ΘΕΟΤΟΚΗΣ ἔθιξε θέματα σχετικὰ μέ τήν Ἀμερική καί στό ἔργο του Στοιχεῖα Γεωγραφίας, Βιέννη 1804, σ. 232-245, τό ὁποῖο ἐκδόθηκε μετὰ τό θάνατό του. Προέρχεται πάντως ἀπὸ παραδόσεις πού ἔκανε στό Ἰάσιο γύρω στά 1775/76.
52. Ἀπὸ τήν πλουσιότατη βιβλιογραφία γιά τήν ἱστορία τοῦ Χριστιανισμοῦ στήν Ἰνδία, βλ. ἐνδεικτικὰ Ε. TISSERANT, Eastern Christianity in India, Bombay/Calcutta/Madras 1975. S. NEILL, The Christian Church in India and Pakistan, Madras 1972. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, A History of Christianity in India. The Beginnings to A.D. 1707, Cambridge 1984. D. DANIEL, The Orthodox Church of India. I. History, New Delhi 1972. M. K. KURIAKOSE, History of Christianity in India. Source Materials, Madras 1982. L. W. BROWN, The Indian Christians of St. Thomas, Cambridge 1982².
53. Ὁ Θεοτόκης ἀναφέρθηκε ἐδῶ ἔμμεσα σέ κάποιο προηγούμενο γράμμα του, στό ὁποῖο εἶχε γίνει λόγος σχετικὰ μέ τό παραπάνω θέμα καί τό ὁποῖο προφανῶς ἀποτελέσει τήν αἰτία τῆς παρεξήγησης αὐτῆς.

μήνυμα εκεί⁵⁴.

Μερικές διευκρινήσεις είναι αναγκαίες στο σημείο αυτό πριν προχωρήσουμε στη συνέχεια της επιστολής. Η άποψη του Θεοτόκη ότι δεν είχαν βρεθεί κάποια σημάδια χριστιανικής παρουσίας στην ΎΑμερική πριν τό 1492 είναι δεκτή μέχρι σήμερα, παρότι έχουν βρεθεί όρισμένα άρχαία, ύποτιθέμενα χριστιανικά, σύμβολα, τά όποια δεν έχουν τύχει άκόμη γενικά άποδεκτής έρμηνείας. Ύπάρχουν άλλωστε διάφορες θεωρίες σχετικά μέ τή μετάβαση άνθρώπων, πιθανώς δέ καί Χριστιανών, πριν τό 1492 στην ΎΑμερική⁵⁵. Αναφορικά δέ μέ τίς κρίσεις του Θεοτόκη γιά τούς κατοίκους τής ΎΑμερικής καί τίς διακρίσεις μεταξύ τους, πρέπει νά σημειωθεί ότι αυτές έκφράζουν βασικά τό κλίμα τής έποχής του καί τής ευρωπαϊκής ύπεροχής άπέναντι στους θεωρούμενους άπολίτιστους καί άγριους ίθαγενείς πληθυσμούς τής ΎΑμερικής. Είναι γνωστό ότι ή συνάντηση τών δύο αύτών διαφορετικών κόσμων άποτέλεσε τήν άφορμή νά αναθεωρηθούν βαθμιαία πολλές άντιλήψεις σχετικά μέ τό άνθρώπινο γένος καί νά άρχίσουν οί πρώτες προσπάθειες μιās έπιστημονικής άνθρωπολογίας⁵⁶. Είναι επίσης γνωστές οί διαμάχες στους κόλπους τής

54. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Του μακαρίου Νικηφόρου, ό.π., σ. 44-45.

55. Τό όλο θέμα εντάσσεται ήδη από τήν έποχή τής ΎΑναγέννησης στις θεωρίες γιά τήν έβραϊκή καταγωγή τών πρώτων κατοίκων τής ΎΑμερικής (π.χ. ως άπογόνων του Σήμ ή τών 10 χαμένων φυλών του ΎΙσραήλ, οί όποιες είχαν αιχμαλωτιστεί, όταν οί ΎΑσσύριοι κατέλαβαν τό βόρειο βασίλειο του ΎΙσραήλ τό 721 π.Χ.). Βλ. σχετικά Α. HULTKRANTZ, *Amerikanische Religionen, Theologische Realenzyklopädie* 2 (1978) 402-450, στις σ. 404-406. Πρέπει νά σημειωθεί έδω ότι καί στό περιοδικό ΎΕρμής ό Λόγιος 9 (1819) 57-61, έγινε λόγος γιά Γάλλους, οί όποιοι είχαν μεταβεί τό 12ο αιώνα στην ΎΑμερική καί είχαν διαδόσει τό Χριστιανισμό εκεί. ΎΑναφέρεται μάλιστα ότι καί ό Κολόμβος τό 1492 «εύρήκεν εις τινα πλήθη τών έγχωρίων είδός τι χριστιανικής θρησκείας» (σ. 59).

56. Γιά όλες αυτές τίς εξελίξεις, βλ. ένδεικτικά L. HANKE, *Aristotle and the American Indians: A Study in Race Prejudice in the Modern World*, Chicago 1959. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *The Spanish Struggle for Justice in the Conquest of America*, Boston 1965². H. N. FAIRCHILD, *The Noble Savage. A Study of the Indian and the American Mind*, Baltimore 1967. E. DUDLEY/M. E. NOVAK, eds., *The Wild Man Within: An Image in Western Thought from the Renaissance to Romanticism*, Pittsburgh 1972. M. T. HODGEN, *Early Anthropology in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Philadelphia 1971². A. SINCLAIR, *The Savage. A History of Misunderstanding*, London 1977. T. HAHN, *Indians East and West: Primitivism and Savagery in English Discovery Narratives of the Sixteenth Century*, *Journal of Medieval and Renaissance Studies* 8 (1978) 77-114. K. O. KUPPERMAN, *Settling with the Indians. The Meeting of English and Indian Cultures in America, 1580-1640*, London/Toronto/Melbourne 1980. P. J. MARSHALL / G. WILLIAMS, *The Great Map of Mankind. British Perceptions of the World in the Age of Enlightenment*, London/Melbourne/Toronto 1982, σ. 187-226. A. PAGDEN, *The Fall of Natural Man. The American Indian and the Origins of Comparative Ethnology*, Cambridge 1982. J. FISCH, *Die europäische Expansion und das Völkerrecht*, Stuttgart 1984.

Ρωμαιοκαθολικής Ἐκκλησίας σχετικά μέ τίς διανοητικές ικανότητες τῶν ἰθαγενῶν καί τή δυνατότητα νά δεχθοῦν καί νά ἀφομοιώσουν αὐτοί ἐνσυνείδητα τό χριστιανικό μήνυμα. Στίς διαμάχες αὐτές⁵⁷ ξεχώρισε μεταξύ τῶν ἄλλων ἡ μορφή τοῦ Bartolomé de Las Casas⁵⁸. Πρέπει νά μνημονευθεῖ καί ἡ ἐγκύκλιος *Sublimis Deus* τοῦ Πάπα Παύλου Γ΄ στίς 9 Ἰουνίου 1537, ἡ ὁποία ἦταν ἰδιαίτερα εὐνοϊκή γιά τούς ἰθαγενεῖς πληθυσμούς τῆς Ἀμερικῆς⁵⁹. Τό 18ο αἰῶνα ὅμως, στόν ὁποῖο ἀναφερόμαστε κυρίως, οἱ ἀντιλήψεις γιά τούς κατοίκους τῆς Ἀμερικῆς εἶχαν ἀλλάξει σημαντικά σέ σχέση μέ τό παρελθόν⁶⁰.

Ἀναφορικά μέ τίς δύο χονδρικά κατηγορίες ἰθαγενῶν κατοίκων τῆς Ἀμερικῆς πού προαναφέρθηκαν, πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι ὁ Θεοτόκης παρουσιάζεται ἀρκετά καλός γνώστης τῆς κατάστασης τοῦ Νέου Κόσμου. Παραδείγματος χάριν, γνωρίζει τόν ὄρο «κατζίκος» (*cacique*), ὁ ὁποῖος ἦταν ἀρχικά ἰνδιάνικης προέλευσης, ἀλλά εἶχε εἰσαχθεῖ καί καθιερωθεῖ στά ἰσπανικά. Ὁ ὄρος ἐχρησιμοποιεῖτο εὐρύτατα στήν Κεντρική καί Νότιο Ἀμερική⁶¹ μέ διαφορετικές σημασίες ἀνάλογα μέ τήν περιοχῆ

57. Βλ. μεταξύ τῶν ἄλλων, J. N. RASMUSSEN, *Bruder Jacob der Däne OFM als Verteidiger der religiösen Gleichberechtigung der Indianer in Mexiko im XVI. Jh.*, Mainz 1974. J. IRMSCHER, *Menschenrechte der Indios und die römische Kurie*, *Revue des Études Sud-Est Européennes* 31 (1993) 281-284. M. LÜTTICKE OFM, "Auch wir sind Menschen so wie ihr". Eine missionstheologische Untersuchung zum Religionsgespräch der Franziskaner mit den Azteken von 1524, *Wissenschaft und Weisheit* 58 (1995) 3-52.

58. Βλ. B. DE LAS CASAS, *Brevísima relación de la destrucción de las Indias*, edición de A. Saint-Lu, ediciones Cátedra, Letras Hispánicas 158, Madrid 1987³, ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία (σ. 59-65). L. HANKE, *Estudios sobre Fray Bartolomé de Las Casas y la lucha por la justicia en la conquista española de América*, Caracas 1968. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *All Mankind is One. A Study of the Disputation Between Bartolomé de Las Casas and Juan Ginés de Sepúlveda in 1550 on the Intellectual and Religious Capacity of the American Indians*, De Kalb, Ill: 1974. G. L. HUXLEY, *Aristotle, Las Casas and the American Indians*, *Proceedings of the Royal Irish Academy* 80 (1980) 57-68. J. MEIER, Hrsg., *Bartolomé de Las Casas: Der Mann - Das Werk - Die Wirkung*, Frankfurt a. M. 1992.

59. Βλ. L. HANKE, *Pope Paul III and the American Indians*, *The Harvard Theological Review* 30 (1937) 65-102.

60. Βλ. G. W. STOCKING, JR., *French Anthropology in 1800*, *Isis* 55 (1964) 134-150. P. BOERNER, *The Images of America in Eighteenth Century Europe*, in *Transactions of the Fourth International Congress on the Enlightenment*, v. I, *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century* 151, Oxford 1976, σ. 323-332. Βλ. ἐπίσης διάφορα abstracts ἀνακοινώσεων σχετικά μέ τή συνάντηση τῶν (Δυτικο)Εὐρωπαίων μέ ἄλλους διαφορετικούς πολιτισμούς συμπεριλαμβανομένου καί τοῦ ἀμερικανικοῦ: H. MASON, ed., *Transactions of the Sixth International Congress on the Enlightenment (Brussels, July 1983)* (Studies on Voltaire and the Eighteenth Century 216), Oxford 1983, σ. 85-125.

61. Τόν ἴδιο ὄρο ἀναφέρει ὁ ΘΕΟΤΟΚΗΣ καί στά Στοιχεῖα Γεωγραφίας, ὁ.π., σ. 237, ὅπου

(π.χ. σήμαινε τόν έπικεφαλής κάποιας φυλής, χωριού ή κοινότητας)⁶². Σημαντικό είναι επίσης ότι ο Θεοτόκης δέν θεωρούσε τούς ιθαγενείς κατοίκους τής 'Αμερικής σάν κάτι διαφορετικό από τούς Εύρωπαϊους, αλλά πίστευε προφανώς στήν ένότητα του ανθρώπινου γένους. Τούς θεωρούσε μέν πολιτιστικά και θρησκευτικά κατώτερους από τούς Εύρωπαϊους⁶³, αλλά παράλληλα δέν απέκλειε τή δυνατότητα έκπολιτισμού και βελτίωσής τους⁶⁴. Δέν πρέπει νά λησμονείται βέβαια ότι αναφερόμαστε πάντα σέ έποχές, στίς όποιες ή κατανόηση του «άλλου» και του περιγύρου του δέν μπορούσε νά γίνει μέ τά σύγχρονα πλουραλιστικά κριτήρια. Ο Θεοτόκης δέν έθιξε όμως τό θέμα τής μεταχείρισης τών ιθαγενών από τούς κατακτητές τους και όλων τών βιαιοτήτων πού είχαν διαπραχθεί στά πλαίσια αυτά, γεγονότα πού είχαν προκαλέσει σημαντικές αντιδράσεις ήδη από τό 16ο αιώνα.

Αξίζει νά αναφέρουμε εδώ έν παρενθέσει τή γνώμη του Εύγένιου Βούλγαρη για τό θέμα αυτό. Έχοντας διαβάσει τό έργο του William Robertson (1721-1793), *History of America* (London 1777), τό όποιο μεταφράστηκε άργότερα στά έλληνικά και δημοσιεύτηκε σέ 4 τόμους στή Βιέννη (1792/94), ο Βούλγαρης σημείωσε τά ακόλουθα σέ μιá έπιστολή του (Kherson, 23 'Ιουνίου 1782) προς τόν Γεώργιο Κρομμύδη: «*Μετά χαρᾶς πολλῆς ἐδέχθη τήν 'Αμερικανικήν ιστορίαν του Ρώβερσον [...]* και τά πάθη έκτραγωδοῦσαν τών διά τήν ἀπλότητα λέγομένων βαρβάρων, και τήν τών δῆθεν εὐπολιτευτων Εὐρωπαϊων θηριωδιάν, και τῶ ὄντι βαρβαρότητα, λαμπρῶς στηλιτεύουσαν [...] Και μέν δή και πολλῶν ἀτασθάλων τε και ὑπερηφάνων, οἶον τών 'Ισπανῶν και ἄλλων τήν ὠμότητα και

γίνεται λόγος για τούς άρχηγούς τών ιθαγενών στή Χιλή.

62. Μιά έκτενή αναφορά τών διαφορετικῶν αὐτῶν σημασιῶν του ὄρου βλ. στό P. BOYD-BOWMAN, *Léxico Hispanoamericano del Siglo XVI*, London 1971, σ. 143-144.
63. Στά Στοιχεῖα Γεωγραφίας, ὁ.π., σ. 232, ὁ ΘΕΟΤΟΚΗΣ ανέφερε ότι οἱ ιθαγενεῖς τῆς ἀμερικανικῆς ἡπείρου ἦσαν «*ἡλιολάτραι, και εἰδωλολάτραι*». Παρά δέ τόν ἐκχριστιανισμό τους, «*αἱ πλείωνες Λαοαγέλαι ἔτι τάς πατριῶς θρησκευουσιν ἀπάτας*».
64. Στά Στοιχεῖα Γεωγραφίας, ὁ.π., σ. 233, ὁ ΘΕΟΤΟΚΗΣ ανέφερε ἐπιγραμματικά τίς διαφορετικές ἀπόψεις σχετικά μέ τίς διανοητικές ικανότητες και τήν πνευματική κατάσταση τῶν κατοίκων τῆς 'Αμερικῆς: «*Οἱ μέν τούς τῆς 'Αμερικῆς οἰκιστάς, ἀμέλει τοι τούς 'Ιθαγενεῖς, ἀφνεῖς εἶναι φασι, και χαύνους, και ἐκδικητικούς, και δεισιδαίμονας, οἱ δέ εὐφνεῖς και ἐπιτηδεῖους, και ἀγαθούς δέ τούς μή ἐπισάκτου μετασχόντας πονηρίας*». Και στό περιοδικό *Έρμης ὁ Λόγιος* 7 (1817) 347-369, στή σ. 349, ὁ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΣΩΠΙΟΣ ἔκανε λόγο για τή «*φιλονεικία, ἄν οἱ νεωστί εὐρεθέντες 'Αμερικανοὶ ἔπρεπε νά ὀνομασθῶσιν ἄνθρωποι ἢ ὄχι*». Μόλις όμως «*οἱ ἀμφιβαλλόμενοι ἄνθρωποι*» αὐτοὶ ἔτυχαν τῆς κατάλληλης παιδείας, «*δέν ὑπεχώρησαν πλέον εἰς οὐδένα οὐδέν ἀπ' ὅσα συνιστᾶσι τούς ἀνθρώπους, και τούς ἀνθρώπους τούς πεπαιδευμένους*».

άπανθρωπίαν, καί τήν ἄπληστον φιλαργυρίαν, καί τήν θηριώδη αίμοβορίαν ἀναπεμπαζόμενος, οὐκ ἔχω λέγειν, ποτέρους ἀθλιωτέρους νομίσαιμι; Τούς παθόντας τά τόσα κακά, ἤ τούς δρᾶσαντας;»⁶⁵. Στήν 'Ελληνική Νομαρχία ἐπιπλέον ἀσκήθηκε κριτική στή μαζική μεταφορά μαύρων ἀπό τήν 'Αφρική καί στήν ἐκμετάλλευσή τους κάτω ἀπό ἄθλιες συνθήκες στήν 'Αμερική⁶⁶.

'Ενδιαφέρουσες εἶναι καί οἱ εἰδήσεις σχετικά μέ τίς θρησκευτικές πεποιθήσεις καί πρακτικές τῶν κατοίκων τῆς 'Αμερικής⁶⁷. 'Ο Θεοτόκης, βέβαια, στά πλαίσια τῆς ὑπεροχῆς τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, τῆς ἀνάγκης ἱεραποστολῆς καί τῆς ἐπακόλουθης μεταστροφῆς τῶν ἰθαγενῶν, δέν ἐκφράστηκε θετικά για τίς θρησκευτικές τους πεποιθήσεις, τίς ὁποῖες θεώρησε συλλήβδην ὡς εἰδωλολατρικές⁶⁸. Βέβαια, ἡ θεώρηση αὐτή δέν ἀποτελοῦσε τότε κάποια ἐξάιρεση, ἀφοῦ διάφοροι Ρωμαιοκαθολικοί ἱερεῖς πού ἀκολούθησαν τίς πρῶτες κατακτητικές προσπάθειες τῶν Εὐρωπαίων, εἶχαν κάνει ἐκτενεῖς ἀρνητικές περιγραφές καί ἀξιολογήσεις τῶν θρησκείων τοῦ Νέου Κόσμου ἀπό χριστιανική σκοπιά⁶⁹ (π.χ. ὁ 'Ισπανός ἱερέας καί

65. Παρά Γ. Κ[ΡΟΜΜΥΔΗ], Διατριβή ἐπί τῆς καταστάσεως τῆς ἐνεστώσης κοινῆς ἡμῶν γλώσσης, Μόσχα 1808, σ. 290, 291. Για τό ἔργο αὐτό τοῦ Robertson σέ ἀναφορά μέ τό θέμα μας, βλ. Μ. DUCKWORTH, An Eighteenth-Century Questionnaire: William Robertson on the Indians, *Eighteenth-Century Life* (N.S.) 11 (1987) 36-49. 'Υπῆρχαν βέβαια καί ἀντιδράσεις στή θετική θεώρηση τῶν «ἀγρίων» (savages) τό 18ο αἰώνα. 'Ο Jean-Francois de Galaup, comte de Lapérouse, τόνισε ὅτι ἦταν ἐξοργισμένος μέ τούς Philosophes τοῦ Διαφωτισμοῦ, οἱ ὁποῖοι ἐκτιμοῦσαν τούς ἰθαγενεῖς αὐτούς πολύ περισσότερο ἀπ' ὅτι οἱ ἴδιοι τούς ἑαυτούς τους. Κατά τή γνώμη του, ὅλοι οἱ ἰθαγενεῖς ἔπρεπε νά ἀντιμετωπίζονται ἐχθρικά χωρίς ἐξάιρεση. 'Ανέφερε δέ ὡς παράδειγμα πρὸς ἀποφυγή τόν ἄτυχο de Lamanon, τόν ὁποῖο κατακρεοῦργησαν τέτοιοι ἰθαγενεῖς. Τήν παραμονή τοῦ βίαιου θανάτου του ὁ de Lamanon τοῦ εἶχε ἐκμυστηρευθεῖ ὅτι θεωροῦσε τούς ἀνθρώπους αὐτούς καλύτερους ἀπό τούς Εὐρωπαίους! Βλ. J. DUNMORE / M. DE BROSSARD, éd., *Le voyage de Lapérouse 1785-1788, récit et documents originaux*, t. I, Paris 1985, σ. 279.

66. Βλ. ΑΝΩΝΥΜΟΣ Ο ΕΛΛΗΝ, 'Ελληνική Νομαρχία ἦτοι Λόγος περί ἐλευθερίας, φιλολογική ἀπομνημείωση, κείμενο - σχόλια - εἰσαγωγή Γ. Βαλέτας, 'Αθήνα 1982⁴, σ. 158, ὑπ.**.

67. Για τίς θρησκευτικές ἀντιλήψεις στήν Κεντρική 'Αμερική πρὶν τήν ἀφιξή τῶν 'Ισπανῶν, βλ. τό περιεκτικό ἄρθρο τοῦ Η. Β. NICHOLSON, Religion in Pre-Hispanic Central Mexico, in G. F. EKHOLOM / I. BERNAL, eds., *Handbook of Middle American Indians*, v. 10, Austin 1971, σ. 395-446. HULTKRANTZ, Amerikanische Religionen, passim, ὅπου καί πλοῦσια βιβλιογραφία.

68. Για τό θέμα «εἰδωλολατρεία» ἀπό χριστιανική σκοπιά ἱστορικά, βλ. Η. - W. GENSICHEN, Heidentum I. Biblisch / Kirchen-missionsgeschichtlich, *Theologische Realenzyklopädie* 14 (1985) 590-601, ὅπου καί ἐκτενής βιβλιογραφία.

69. Βλ. W. LEHMANN / K. KUTSCHER, Sterbende Götter und christliche Heilsbotschaft. Wechselreden indianischer Vornehmer und spanischer Glaubensboten in Mexiko, Stuttgart 1949. R. NEBEL, *Alt mexikanische Religion und christliche Heilsbotschaft. Mexiko zwischen Quetzalcóatl und Christus*, Immensee 1983. Μιά γενική θεώρηση βλ. στό ἄρθρο τοῦ HULTKRANTZ, *Amerikanische Religionen*, ὁ.π., σ. 412-417.

αυτόπτης μάρτυρας Diego Durán⁷⁰) καί συνέβαλαν στήν καταστροφή πλήθους τοπικῶν μνημείων καί ἔργων⁷¹. Πέρα ἀπό τήν εἰδική ὀπτική αὐτῆ γωνία, οἱ εἰδήσεις πού περιέχουν τά ἔργα τῶν ἱεραποστόλων εἶναι πάντως σημαντικότερες γιά τή θρησκευτική δομή τῶν πολιτισμῶν αὐτῶν, οἱ ὅποιοι εἶχαν παραμείνει γιά αἰῶνες μακριά ἀπό κάθε δυτική ἐπίδραση. Ἐπίσης ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἡ ἀναφορά τοῦ Θεοτόκη ὅτι κάποιες κατηγορίες ἰθαγενῶν τῆς Ἰσπανίας ἦταν τελείως ἄθρησκοι ἐκφράζει μιᾶ ἀντίληψη, ἡ ὁποία διατυπώθηκε μέ διάφορες μορφές ἀπό τό 16ο αἰῶνα καί ἐπεβίωσε μέχρι τίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα⁷². Ἡ σύγχρονη ἔρευνα ὁμῶς θεωρεῖ τήν ἀποψη αὐτή ἐσφαλμένη⁷³.

Ἡ πληροφωρία τοῦ Θεοτόκη γιά τίς ἀνθρωποθυσίες (συμπεριλαμβανομένων ἐπιπλέον καί μικρῶν παιδιῶν) στά πλαίσια τῶν τελετουργιῶν τῶν Ἀζτέκων⁷⁴ εἶναι ἐπίσης ἐνδιαφέρουσα, ἄσχετα ἂν γίνεται ἐδῶ μέ τήν πρόθεση νά δειχθεῖ τό ἐπίπεδο κατάπτωσης τοῦ συγκεκριμένου πολιτιστικοῦ συνόλου. Δείχνει ἄλλωστε ἐπαφή μέ μιᾶ ιδιαίτερη συνθήκη τοῦ λαοῦ

-
70. Βλ. FRAY DIEGO DURÁN, *Book of the Gods and Rites and The Ancient Calendar*, trans. by F. Horcasitas and D. Heyden, Norman 1971. Βλ. ἐπίσης ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *The Aztecs: The History of the Indies of New Spain*, trans. by D. Heyden and F. Horcasitas, New York 1964.
71. Βλ. PABLO JOSÉ DE ARRIAGA, *Eure Götter werden getötet. Die Ausrottung des Götzen dienstes in Peru*, hrsg. und kommentiert von K.A. Wipf, Darmstadt 1992. Βλ. ἐπίσης γενικά J. SPECKER, *Die Missionsmethode in Spanisch-Amerika im 16. Jahrhundert mit besonderer Berücksichtigung der Konzilien und Synoden*, Beckenried 1953. R. KONETZKE, *Forschungsprobleme zur Geschichte der Religion und ihrer Bedeutung in der Kolonisation Amerikas*, *Saeculum* 10 (1959) 82-102. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Christentum und Conquista im spanischen Amerika*, *Saeculum* 23 (1972) 59-73. J. DELUMEAU, *Angst im Abendland. Die Geschichte kollektiver Ängste im Europa des 14. bis 18. Jahrhunderts*, Bd. II, Rowohlt, Kulturen und Ideen 1970, Reinbek bei Hamburg 1985, σ. 387-397. Γιά τήν ἱστορία τοῦ Χριστιανισμοῦ στή Λατινική Ἰσπανία, βλ. H. - J. PRIEN, *Die Geschichte des Christentums in Lateinamerika*, Göttingen 1978.
72. Βλ. π.χ. G. TESSMANN, *Menschen ohne Gott*, Stuttgart 1928.
73. Βλ. HULTKRANTZ, *Amerikanische Religionen*, ὅ.π., σ. 406, 442-443 ὑπ. 5 καί 6.
74. Σχετικά μέ τίς θρησκευτικές ἀντιλήψεις τῶν Ἀζτέκων, βλ. L. SPENCE, *The Gods of Mexico*, London 1923. A. CASO, *La religión de los Aztecas*, Ciudad de México 1936. A. HVIDFELDT, *Teotl and Ixiptlatli. Some Central Concepts in Ancient Mexican Religion*, Copenhagen 1958. C. A. BURLAND, *The Gods of Mexico*, London 1967. Βλ. ἐπίσης G. C. VAILANT, *The Aztecs of Mexico*, London 1950. A. CASO, *The Aztecs: People of the Sun*, trans. by L. Dunham, Norman 1958. B. C. BRUNDAGE, *The Fifth Sun: Aztec Gods, Aztec World*, Austin 1979. Βλ. καί τό review article τῆς ELIZABETH M. BRUMFIEL, *Aztec Religion and Warfare: Past and Present Perspectives*, *Latin American Research Review* 25 (1990) 248-259, ὅπου ἐξετάζονται σημαντικές πρόσφατες μελέτες γιά τή θρησκεία τῶν Ἀζτέκων καί μάλιστα γιά τίς ἀνθρωποθυσίες τους.

αυτοῦ, ἡ ὁποία τόν εἶχε καταστήσει γνωστότατο στήν Εὐρώπη ἀπό σχετικές περιγραφές⁷⁵. Ἀνάμεσα στίς πιό χαρακτηριστικές ἦταν ἡ περιγραφή τοῦ ἀξιώματικοῦ τοῦ Hernán Cortés, Bernal Díaz del Castillo, ὁ ὁποῖος περιέγραψε πῶς ὀρισμένοι αἰχμάλωτοι συνάδελφοί του ὀδηγήθηκαν ἀπό Ἀζτέκους πολεμιστές καί ἱερεῖς στό ναό τοῦ Coatepec. Ἐκεῖ τούς θυσίασαν, ἀφοῦ πρῶτα ἔβγαλαν βίαια ἀπό τά στήθη τους τίς πάλλουσες καρδιές τους γιά νά τίς χρησιμοποιήσουν ὡς ἀναθήματα στά εἶδωλα. Μετά κύλισαν τά πτώματά τους στή βάση τοῦ ναοῦ, ὅπου οἱ ἀρμόδιοι γιά τίς τελετές τά διαμέλισαν καί τά φύλαξαν προσεκτικά γιά νά χρησιμοποιηθοῦν ὡς ἱερή τροφή σέ ἄλλες τελετές. Σημαντικές ἦταν ἐπίσης οἱ μαρτυρίες τοῦ ἱερέα Bernardino de Sahagún (1500-1590) γιά τέτοιες καί ἄλλου εἴδους ἀνθρωποθυσίες. Οἱ τελετουργικές αὐτές συνήθειες πρέπει πάντως νά κατανοηθοῦν στά πλαίσια τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν τῆς αὐτοκρατορίας τῶν Ἀζτέκων καί τῆς κοσμολογίας τῆς θρησκείας τους⁷⁶. Ὑπάρχουν βέβαια καί ἀμφισβητήσεις σχετικά μέ τό ἄν ὅλες οἱ περιγραφές γιά τίς ἀνθρωποθυσίες τῶν Ἀζτέκων εἶναι ἀξιόπιστες. Ὑποστηρίζεται μάλιστα ὅτι σέ ὀρισμένες περιπτώσεις τοῦλάχιστον ἐπρόκειτο γιά μύθους⁷⁷ πού ἐπινόησαν καί διέδιδαν οἱ Ἴσπανοὶ Conquistadores - ἤδη ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Κολόμβου⁷⁸ - γιά νά δικαιολογήσουν τά δικά τους ἐγκλήματα⁷⁹. Αὐτό πού ἔχει σημασία πάντως

75. Βλ. B. KEEN, *The Aztec Image in Western Thought*, New Brunswick 1971. Γιά τίς εὐρωπαϊκές ἀντιλήψεις γιά τούς ἰθαγενεῖς κατοίκους τῆς Ἀμερικῆς γενικά, βλ. H. J. STAMMEL, *Indianer. Legende und Wirklichkeit von A-Z*, Gütersloh / Berlin 1977. R. F. BERKHOFER, *The White Man's Indian. Images of the American Indian from Columbus to the Present*, New York 1978.
76. Βλ. τό πληροφοριακό ἄρθρο τοῦ D. CARRASCO, *Human Sacrifice. Aztec Rites*, *The Encyclopedia of Religion* 6 (1987) 518-523. Βλ. ἐπίσης B.R.O. DE MONTELLANO, *Aztec Cannibalism: An Ecological Necessity?*, *Science* 200 (1978) 611-617. J. M. INGHAM, *Human Sacrifice at Tenochtitlan*, *Comparative Studies in Society and History* 26 (1984) 379-400. ELIZABETH H. BOONE, ed., *Ritual Human Sacrifice in Mesoamerica*, Washington, D.C. 1984. Γιά τό θέμα τοῦ καννιβαλισμοῦ καί τῶν ἀνθρωποθυσιῶν σ' ἓνα εὐρύτερο πλαίσιο, βλ. G. HOGG, *Cannibalism and Human Sacrifice*, London 1973.
77. Γιά τίς ποικίλες ἀπόψεις τῶν Εὐρωπαίων γιά τό Νέο Κόσμο γενικά, βλ. τή συλλογή ἄρθρων στό K. - H. KOHL, Hrsg., *Mythen der Neuen Welt. Zur Entdeckungsgeschichte Lateinamerikas*, Berlin 1982.
78. Βλ. P. HULME, *Columbus and the Cannibals. A Study of the Reports of Anthropophagy in the Journal of Christopher Columbus*, *Iberoamerikanisches Archiv* (N.F.) 4 (1978) 115-139.
79. Βλ. σχετικά τήν πρόσφατη μελέτη τοῦ P. HASSLER, *Menschenopfer bei den Azteken? Eine quellen - und ideologiekritische Studie*, Bern 1992. Βλ. ἐπίσης W. ARENS, *The Man-eating Myth. Anthropology and Anthropophagy*, New York 1979. Γιά τήν ὑποταγή τῶν Ἀζτέκων στούς Ἴσπανοὺς, βλ. C. GIBSON, *The Aztecs Under Spanish Rule: A History of the Indians of the Valley of Mexico, 1519-1810*, Stanford 1964.

είναι ότι οι περιγραφές αυτές, ιδίως εκείνες για τον καννιβαλισμό, είχαν δημιουργήσει άρνητικές εντυπώσεις στην Ευρώπη σχετικά με τον πολιτισμό και τα έθιμα των Ἀζτέκων, πράγμα που εκφράζουν οι παραπάνω σχετικές ειδήσεις του Θεοτόκη.

VI

Μετά τις εισαγωγικές αυτές παρατηρήσεις, ο Θεοτόκης προχώρησε στην εξέταση των βιβλικών μαρτυριών σχετικά με τη διάδοση του αποστολικού κηρύγματος σ' όλόκληρο τον κόσμο. Ἀρχικά όμολόγησε ότι φαινομενικά ύπῆρχε όντως μία άνακρίβεια στις ρήσεις *«εις πᾶσαν τήν γῆν ἐξῆλθεν ὁ φθόγγος αὐτῶν»* καί *«ἔσται καρποφορούμενον τό Εὐαγγέλιον ἐν ὅλῃ τῇ κτίσει»*, δεδομένου ότι τά γεγονότα ἔδειχναν τό αντίθετο. Ἡ φαινομενική όμως αὐτή άπορία θά μπορούσε νά λυθεῖ, ἄν κατανοοῦσε κανείς τά παραπάνω ρήματα σέ χρόνο μέλλοντα, δηλαδή, *«ἐξελεύσεται»* ἀντί τοῦ *«ἐξῆλθεν»* καί *«καρποφορήσει»* ἀντί τοῦ *«καρποφορούμενον»*. Ὁ Θεοτόκης προσπάθησε νά δείξει ότι ἡ ἀντικατάσταση αὐτή ἦταν άναγκαία, ἀναφέροντας μερικές άκόμη σχετικές περιπτώσεις. Τό ψαλμικό χωρίο, λόγου χάριν, *«λίθον, ὃν ἀπεδοκίμασαν οἱ οἰκοδομοῦντες, οὗτος ἐγενήθη εἰς κεφαλὴν γωνίας»* [Ψαλμ. 117 (118):22. Πρβλ. Ματθ. 21:42], ἀναφέρεται στόν Ἰησοῦ Χριστό, ὁ ὁποῖος εἶναι ἡ *«πέτρα»* (1 Κορ. 10:4). Σημαίνει δέ ότι ὁ Χριστός ἔγινε ἡ *«κεφαλὴ»* τῶν δύο λαῶν, τῶν Ἑβραίων καί τῶν Ἐθνικῶν, πού συνενώθηκαν καί δημιούργησαν τή *«γωνία»*, δηλαδή τήν Ἐκκλησία. Ὁ προπάτορας τοῦ Χριστοῦ, ὁ προφήτης Δαβίδ, εἶχε μέν γράψει *«ἀπεδοκίμασαν»*, ἄλλά ἦταν γνωστό, κατά τόν Θεοτόκη, ότι οἱ δράστες στήν περίπτωση αὐτή, οἱ Γραμματεῖς καί οἱ Φαρισαῖοι, δέν εἶχαν άκόμη πραγματοποιήσει τήν ἐποχή ἐκείνη τήν πράξη τους αὐτή. Ἔτσι, ἀντί τοῦ άορίστου *«ἀπεδοκίμασαν»*, θά ἔπρεπε ὀρθότερα νά κατανοηθεῖ τό σχετικό ρῆμα σέ μέλλοντα χρόνο, δηλαδή, *«ἀποδοκιμάσουσιν»*. Τό ἴδιο ἴσχυε καί γιά τή φράση *«ἐγενήθη εἰς κεφαλὴν γωνίας»*. Ἀφοῦ ὁ Χριστός δέν εἶχε άκόμη σαρκωθεῖ, θά ἔπρεπε νά ἀντικατασταθεῖ τό *«ἐγενήθη»* μέ τό *«γενήσεται»*. Ὁ Θεοτόκης ἀνέφερε ἔπίσης τήν περίπτωση ἑνός ἄλλου σχετικοῦ προφητικοῦ χωρίου: *«Ἴδού ὁ βασιλεὺς σου ἐρχεται σοι δίκαιος καί σώζων, αὐτός πραῦς, καί ἐπιβεβηκῶς ἐπὶ ὑποζύγιον καί πῶλον νέον»* (Ζαχ. 9:9. Πρβλ. Ἰωάν. 12:15). Φυσικά, αὐτό δέν συνέβαινε τήν ἐποχή πού ὁ Ζαχαρίας προφήτευε, ἄλλά ἐπρόκειτο γιά κάτι πού θά γινόταν στό μέλλον. Τό γενικό συμπέρασμα τοῦ Θεοτόκη ἦταν λοιπόν τό ἀκόλουθο: *«Καί ἐν ἄλλοις δέ μυρίοις τῶν θείων Γραφῶν τόποις τοὺς αὐτοὺς εὐρίσκομεν ἀντιχρονισμούς διά παρεληλυθότων, ὅπως ἄν ἡ ἄδηλος καί ἀβεβαία τοῦ μέλλοντος σημασία ἐκ μέσου ἀρθεῖσα, ἢ ἐπίδηλος καί*

βεβαία, ἢ διὰ τοῦ παρωχημένου καί ἐνεστώτος ἐμφαινομένη ἀντεισαχθείη»⁸⁰.

Μέ βάση τά παραπάνω, δέν χρειαζόταν κατά τόν Θεοτόκη πολλή σκέψη γιά νά ἀντιληφθεῖ κανεῖς ὅτι χρησιμοποιήθηκε τό ρῆμα «ἐξῆλθεν» ἀντί τοῦ «ἐξελεύσεται», ἀφοῦ τήν ἐποχή τοῦ Δαβίδ ὄχι μόνο δέν εἶχε κηρυχθεῖ τό εὐαγγελικό μήνυμα σ' ὅλοκληρο τόν κόσμο, ἀλλά οὔτε κἄν εἶχε ἐμφανιστεῖ στή γῆ. Ὅταν δέ χρησιμοποιοῦσε ὁ Παῦλος τή μετοχή «καρποφορούμενον» ἀντί τοῦ «καρποφορηθησόμενον», ἦταν ἐπίσης γνωστό ὅτι τό εὐαγγελικό μήνυμα δέν εἶχε διαδοθεῖ ἀκόμη σ' ὅλα τά μέρη τῆς γῆς. Οἱ θεοκήρυκες Ἀπόστολοι τό εἶχαν μέν διαδόσει «εἰς τὰ τρία τοῦ κόσμου μέρη» (στήν Εὐρώπη, Ἀσία καί Ἀφρική), ἀλλ' ἐν τούτοις ὑπῆρχαν ἀκόμη ἄγνωστες περιοχές καί λαοί καί στίς τρεῖς αὐτές ἡπείρους. Θά ἀρκοῦσε νά λάβει κανεῖς ὑπόψη του τά μέρη τῆς γῆς πού ἐξερευνήθηκαν μετά τό 15ο αἰώνα (π.χ. γύρω ἀπό τή διακεκαυμένη ζώνη στά ἐνδότερα τῆς Ἀφρικῆς ἀπό Γάλλους, Ὀλλανδούς καί Ἀγγλους καί στά ἐνδότερα τῆς Ἀσίας στήν περιοχή τῆς Καμτσάτσκα, στήν Ἰαπωνία καί στά νησιά τοῦ Εἰρηνικοῦ Ὄκεανοῦ). Στά μέρη αὐτά διαδόθηκε πολύ ἀργότερα τό χριστιανικό μήνυμα, εἴτε ἀπό Ὀρθόδοξους ἱεραποστόλους, εἴτε ἀπό ἄλλους. Κατά τόν Θεοτόκη, «ἀποστολικός φθόγγος» σήμαινε ὁ,τιδήποτε εἶχε κηρυχθεῖ ἀπό τό ἴδιο τό στόμα τῶν Ἀποστόλων, τό ὁποῖο μετεδίδοτο ἀργότερα ἀπό τούς ἐκάστοτε πιστεύσαντας στίς ἐπόμενες γενεές σέ μιά ἀδιάκοπη συνέχεια. Τό ὅτι δέ αὐτό ἐπρόκειτο νά γίνει μέχρι τῆς συντελείας τῶν αἰώνων, φαινόταν ἀπό τήν ἀκόλουθη ρήση τοῦ Ἰησοῦ: «Καί κηρυχθήσεται τοῦτο τό εὐαγγέλιον τῆς βασιλείας ἐν ὅλη τῇ οἰκουμένῃ, εἰς μαρτύριον πᾶσιν τοῖς ἔθνεσι, καί τότε ἤξει τό τέλος» (Ματθ. 24:14). Σημαντικό ἦταν κατά τόν Θεοτόκη ὅτι δέν φανερώθηκε στό παραπάνω χωρίο πότε καί ἀπό ποιούς θά γινόταν αὐτό. Τό στοιχεῖο αὐτό σήμαινε ἐπιπλέον ὅτι ὁ «πάντα εἰδώς» Ἰησοῦς ὄρισε ὡς «ἔσχατον πέρασ τοῦ χρόνου τοῦ κηρύγματος [...] τήν συντέλειαν». Συμπερασματικά, κατά τόν Θεοτόκη, τά προαναφερθέντα ἀρκοῦσαν νά λύσουν τήν πρώτη ἀπορία τοῦ Νεόφυτου. Ἄλλωστε, καί τή στιγμή ἐκείνη πού ἔγραφε ὁ Θεοτόκης τήν ἐπιστολή του, τό Εὐαγγέλιο κηρυσσόταν καί καρποφοροῦσε ἀκόμη σέ διάφορα μέρη τοῦ κόσμου⁸¹.

Οἱ ἀναφορές αὐτές δείχνουν τήν ἰκανότητα τοῦ Θεοτόκη στήν ἐρμηνεία τῆς Ἁγίας Γραφῆς καί στήν προσαρμογή τῶν πληροφοριῶν της στά ἐκάστοτε ἱστορικά δεδομένα. Ὑπῆρχε βέβαια μιά μακρόχρονη παράδοση τέτοιων ἐρμηνευτικῶν προσπαθειῶν, κυρίως ἀναφορικά μέ θεολογικά

80. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Τοῦ μακαρίου Νικηφόρου, ὁ.π., σ. 45-46.

81. Ὁ.π., σ. 46-47.

θέματα κατά τή διάρκεια διαφόρων σχετικῶν ἐρίδων, στίς ὁποῖες εἶχε καταβληθεῖ ἔντονη προσπάθεια νά στηριχθεῖ ἡ δογματική διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας σέ βιβλικά χωρία καί νά ὑπερβληθοῦν φαινομενικές ἀντιφάσεις καί δυσκολίες. Ὁ Θεοτόκης πάντως παίρνοντας ἀφορμή ἀπό τά παραπάνω προχώρησε στήν ἔρευνα μιᾶς ἄλλης θεολογικῆς ἀπορίας σχετικά μέ τούς κατοίκους τῆς Ἀμερικῆς. Τήν ἀπορία αὐτή δέν εἶχε μέν θέσει ἀνοιχτά ὁ Νεόφυτος, ἀλλά εἶναι πολύ πιθανό ὅτι καί αὐτή θά τόν εἶχε ἀπασχολήσει σέ κάποιο βαθμό.

Ἡ νέα ἀπορία ἦταν σαφῶς πιό δύσκολη ἀπό τήν προηγούμενη. Ἐπιχειρώντας μία μεταφορά μέ βάση ἕνα χωρίο τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, ὁ Θεοτόκης τήν παρομοίωσε μέ *«ὄστοῦν τῶν ἀβρώτων [...], ἐπί τά ἀνεξερευνήτα τοῦ Κυρίου ἀναγομένη κρίματα καί τās ὁδοῦς αὐτοῦ τās ἀνεξιχνιάστους»*. Παρά τίς δυσχέρειες αὐτές, ὁ Θεοτόκης ἐπεχείρησε *«Θεοῦ συνάρσει»* νά ἀπαντήσει κατά τό δυνατόν καί στήν ἀπορία αὐτή, ἡ ὁποία ἦταν ἡ ἀκόλουθη. Γιατί εἶχε ἐπιτρέψει ἡ πρόνοια τοῦ Θεοῦ νά μεταδοθεῖ τό χριστιανικό μήνυμα στούς κατοίκους τοῦ Νέου Κόσμου τόσο καθυστερημένα, δηλαδή, ἀφοῦ εἶχαν περάσει τόσο αἰῶνες μετά τήν ἔνσαρκο Οἰκονομία; Ἐπειτα, πῶς εἶχε ἀνεχθεῖ ἡ ἄπειρη εὐσπλαχνία τοῦ Θεοῦ νά χάνονται ὅλους αὐτούς τούς αἰῶνες τόσα πλήθη ψυχῶν ἀνθρώπων, χωρίς νά ἔχουν πιστεῦσει ἢ νά ἔχουν βαπτιστεῖ; Ἀκόμη, πῶς θά ἦταν δυνατόν ὁ δίκαιος Θεός νά καταδικάσει τούς ἀνθρώπους αὐτούς, οἱ ὁποῖοι δέν εἶχαν ἀκούσει ποτέ τό σωτήριο χριστιανικό μήνυμα; Ὁ Θεοτόκης ἔθιξε μέ τίς ἐρωτήσεις αὐτές βασικά προβλήματα πού εἶχαν παρουσιαστεῖ ἐξ αἰτίας τῆς ἀνακάλυψης τοῦ Νέου Κόσμου καί τῆς σχέσης του μέ τή χριστιανική σωτηριολογία, τά ὁποῖα εἶχαν ἀπασχολήσει ἤδη ἄρκετά τή Δυτική Εὐρώπη. Ἀποτέλεσμα τῶν προβλημάτων αὐτῶν ἦταν ἡ κριτική στίς χριστιανικές ἀντιλήψεις (π.χ. γιά τήν πρόνοια τοῦ Θεοῦ) ἢ καί πολλές φορές ἡ ἄρνησή τους λόγω τῶν παρουσιαζομένων ἀδιεξόδων, πρᾶγμα πού γνώριζε καλά ὁ Θεοτόκης. *«Ἐκ τούτου τῆς Προνοίας καταγελῶσι, καί τήν θείαν εὐσπλαχνίαν τε καί δικαιοσύνην, καί αὐτό τό χριστιανικόν δόγμα ἀποτόμως ἐγκαλοῦσιν οἱ ἄπιστοι»*⁸².

Ὁ Θεοτόκης στήριξε τήν ἀπάντησή του κυρίως στό λόγο τοῦ Χριστοῦ γιά τήν πόλη ἐκεῖνη, ἡ ὁποία δέν εἶχε δεχθεῖ τό κήρυγμά του: *«Λέγω δέ ὑμῖν, ὅτι Σοδόμοις ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκεῖνῃ ἀνεκτότερον ἔσται, ἢ τῇ πόλει ἐκεῖνῃ»* (Λουκ. 10:12. Πρβλ. Ματθ. 10:15). Ἐπίσης, χρησιμοποίησε ὡς ἐπιχείρημα καί μία ἀκόμη ρήση τοῦ Χριστοῦ: *«Ὁ δέ μή γνούς, ποιήσας δέ ἄξια πληγῶν, ὀλίγας δαρήσεται»* (Λουκ. 12:48). Τά στοιχεῖα αὐτά

82. Ὁ.π., σ. 47.

έπαρκοῦσαν κατά τή γνώμη του γιά νά δοθεῖ μιὰ ἱκανοποιητική ἀπάντηση. Ἔτσι, ἐκεῖνοι πού δέν θά εἶχαν ἀκούσει τό εὐαγγελικό μήνυμα καί εἶχαν ἁμαρτήσῃ παραβαίνοντας τίς ἐντολές τοῦ Θεοῦ, ἐπρόκειτο νά δεχθοῦν τίς συνέπειες τῆς κατάστασής τους μέ λιγότερο αὐστηρό τρόπο ἀπ' ὅτι ἐκεῖνοι πού εἶχαν μέν ἀκούσει, ἀλλά δέν εἶχαν ἀποδεχθεῖ «*τῆς πίστεως τήν διδασκαλίαν*». Τό βέβαιο ἦταν ἐπίσης ὅτι ὁ Θεός προνοοῦσε πάντα γιά τή σωτήρια ὄλων τῶν ἀνθρώπων χωρίς διακρίσεις, φυσικά δέ καί γι' αὐτήν τῶν κατοίκων τῆς Ἰαμερικῆς. Ἐπειδή ὅμως ὁ Θεός εἶχε διαπιστώσει τήν εἰδική περίπτωση ὀρισμένων ἀνθρώπων, δηλαδή, ὅτι οἱ ψυχές τους «*διά τήν προαιρετικήν αὐτῶν μοχθηρίαν*» ἦταν παλαιότερα ἀνεπίδεκτες «*τοῦ τῆς ἀληθείας λόγου*», γι' αὐτήν ἀκριβῶς τήν αἰτία ἀνέβαλε καί ἀναβάλλει ἀκόμη πολλές φορές τή μετάδοση τοῦ χριστιανικοῦ μηνύματος σέ κάποιες κατηγορίες ἀνθρώπων. Αὐτή ἡ τακτική καθοριζόταν, κατά τόν Θεοτόκη, ἀπό τήν ἄπειρη εὐσπλαχνία τοῦ Θεοῦ. Δεδομένου δέ ὅτι τέτοιοι λαοί «*πονηρία προαιρέσεως*» δέν μπορούσαν παλαιότερα νά φανοῦν ἀντάξιοι τοῦ εὐαγγελικοῦ κηρύγματος καί νά τό ἐφαρμόσουν στήν πράξη, οἱ ἐπιπτώσεις τῆς ἀδυναμίας τους αὐτῆς θά ἦταν πολύ ἀρνητικότερες. Γιά τό λόγο ἀκριβῶς αὐτό, ὁ Θεός ἀνέβαλε τό φωτισμό τους, ὥστε νά παραμείνουν στήν ἄγνοια καί νά κριθοῦν ἀνεκτικότερα καί εὐνοϊκότερα (*ὀλίγας δαρῶσι*) τήν ἡμέρα τῆς Κρίσεως. Ἄλλωστε, ὅπως εἶχε τονίσει καί ὁ ἴδιος ὁ Χριστός, «*παντί γάρ τῷ ἔχοντι, [...] ἀγαθήν δηλονότι διάθεσιν, δοθήσεται, καί περισσευθήσεται, ἢ τε πίστις καί ἡ τῶν καλῶν ἔργων ἐπεξεργασία· ἀπό δέ τοῦ μή ἔχοντος, καί ὃ ἔχει ἀρθήσεται*». (Πρβλ. Ματθ. 25:29). Ὁ Θεός λοιπόν περιμένει «*ένός ἐκάστου γένους τό τοῦ χρόνου πλήρωμα*», μέχρις ὅτου φανοῦν «*οἱ βελτίονες αὐτῶν*», οἱ ὅποιοι θά μπορέσουν νά δεχθοῦν μέ τόν ἰδανικότερο τρόπο τήν οὐράνιά του διδασκαλία, νά φωτιστοῦν ἀπό τό φῶς της καί νά δώσουν τά καλύτερα ἀποτελέσματα⁸³.

Ἐπομένως, κατά τόν Θεοτόκη, «*ἡ τοῦ θεοῦ κηρύγματος ἀναβολή τε καί προθεσμία, εὐσεβῶς τε καί ὀρθῶς νοουμένη, προνοητήν καί εὐσπλαχνον, ἅμα δέ καί δίκαιον ἡμῖν ἀριδηλότατα τόν Θεόν ἐμφαίνει*»⁸⁴. Ἀπό τήν

83. Ὁ.π., σ. 47-48.

84. Ὁ.π., σ. 48. Τήν ἴδια ἐπιχειρηματολογία καί μάλιστα μερικές φορές μέ τήν ἴδια ὀρολογία ἀνέπτυξε ὁ Θεοτόκης καί στίς σημειώσεις πού προσέθεσε στή μετάφραση ἑνός ἀντιβολταιρικοῦ ἔργου τοῦ GUILLAUME - JOSEPH CLÉMENCE, Ἐπίδειξις τοῦ κύρους τῶν τῆς Νέας, καί Παλαιᾶς Διαθήκης βιβλίων, καί τῆς ἐν αὐτοῖς ἀληθείας ὑπεράσπισις. Ἡ ἀνασκευή τῆς τοῦ Βολτέρου Βίβλου, τῆς καλουμένης τελευταῖον διερμηνευθείσης Διαθήκης. Ἐκ τῆς Γάλλων φωνῆς μεταφρασθεῖσα, ἤπερ προσετέθησαν καί τινες σημειώσεις, Βιέννη 1794, σ. 630-633. Τό γαλλικό πρωτότυπο εἶχε δημοσιευτεῖ

άλλη πλευρά, δέν θά ἔπρεπε νά ἀπορεῖ κανεῖς γιά τό δῆθεν τεράστιο διάστημα τῶν 1500 περίπου ἐτῶν πού ἔζησαν καί πέθαναν τόσοι κάτοικοι τῆς ἙΑμερικῆς στήν ἄγνοια, χωρῖς νά ἔχουν ποτέ ἀκούσει τό εὐαγγελικό κήρυγμα. Τό διάστημα αὐτό ἦταν σύμφωνα μέ τά κριτήρια τοῦ Θεοῦ ἀμελητέο, ἀφοῦ κατά τόν Ψαλμωδό, γιά τό Θεό «*χίλια ἔτη, ὡς ἡμέρα ἡ ἔχθες, ἥτις διήλθεν*». [Πρβλ. Ψαλμ. 89(90):4]. ἜΑρα, τά ἑπτά καί κάτι χιλιάδες χρόνια πού εἶχαν περάσει ἀπό τήν κτίση τοῦ κόσμου μέχρι τό 18ο αἰῶνα⁸⁵, ἦταν γιά τό Θεό οὐσιαστικά ἑπτά ἡμέρες καί κάποιες ὥρες! Τέλος, ὁ Θεοτόκης ὑπέθεσε ὅτι ἡ συντέλεια τοῦ κόσμου βρισκόταν μᾶλλον κάπου μακριά στό ἀπώτερο μέλλον, δεδομένου ὅτι ὑπῆρχαν προφανῶς στά σχέδια τοῦ Θεοῦ ἀκόμη πολλές χιλιάδες ἀνθρώπων «*ἀφωτίστων διαμεινάντων*», οἱ ὁποῖοι ἐπρόκειτο νά δεχθοῦν ἐν τῷ μεταξύ τό σωτήριο χριστιανικό μήνυμα⁸⁶.

VII

Μετά τίς ἀπαντήσεις στίς θεολογικές αὐτές ἀπορίες, ὁ Θεοτόκης προχώρησε στήν ἐξέταση δύο ἄλλων προβλημάτων, τῶν ὁποῖων ἡ λύση χρειαζόταν ἐπιπλέον ἐπιστημονικές καί ἱστορικές γνώσεις. Συγκεκριμένα, ἐπρόκειτο γιά τά θέματα τοῦ *πῶς* καί *πότε* εἶχε κατοικηθεῖ ἡ ἙΑμερική γιά πρώτη φορά⁸⁷. Τά θέματα αὐτά βέβαια σχετίζονταν ἄμεσα μέ γενικότερα θρησκευτικά προβλήματα, π.χ. μέ τό ἄν εἶχε γίνει ὁ παγκόσμιος κατακλισμός καί ἄν εἶχε ἐπηρεάσει καί τούς ἀνθρώπους στό Νέο Κόσμο. Ἄν φυσικά μποροῦσε νά ἀποδειχθεῖ ὅτι ἡ κατοίκηση τῆς ἙΑμερικῆς συνέβη

τό 1782 καί ξανά τό 1826. Ὁ Clémence (1717-1792) εἶχε δημοσιεύσει καί ἓνα ἄλλο ἀντιβολταιρικό ἔργο τό 1767. Γιά τόν Clémence, βλ. τό σχετικό ἄρθρο τοῦ Μ. PREVOST στό *Dictionnaire de Biographie Française* 8 (Paris 1959) 1418-1419.

85. Πρόκειται γιά μιά γενικά παραδεκτὴ χρονολόγηση μέ βάση τίς βιβλικές πληροφορίες στόν Ὁρθόδοξο χῶρο. Ὁ Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός σημείωσε χαρακτηριστικά σέ μιά διδαχὴ του [παρά Ι. Β. ΜΕΝΟΥΝΟΥ, Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχές (καί Βιογραφία), Ἄθῆνα 1979², σ. 128]: «*Καί ἀπό τόν καιρόν ὁπού ἔκαμεν ὁ πανάγαθος Θεός τόν κόσμον, εἶναι ἑπτά χιλιάδες καί διακόσιοι ὀγδοῆντα ὀκτώ χρόνοι*».

86. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Τοῦ μακαρίου Νικηφόρου, ὁ.π., σ. 48.

87. Γιά τίς διάφορες θεωρίες σχετικά μέ τά προβλήματα αὐτά στή Δυτικὴ Εὐρώπη μέχρι τήν ἐξερεύνηση τῆς Καμπούτκας, γιά τήν ὁποία θά γίνει λόγος στή συνέχεια, βλ. L. E. HUDDLESTON, *Origins of the American Indians. European Concepts, 1492-1729* (Latin American Monographs 11), Austin/London 1967. Βλ. ἐπίσης R. WAUCHOPE, *Lost Tribes and Sunken Continents. Myth and Method in the Study of American Indians*, Chicago 1962. S. WILLIAMS, *Fantastic Archaeology. The Wild Side of North American Prehistory*, Philadelphia 1991.

για πρώτη φορά μετά την υποτιθέμενη ήμερομηνία του κατακλυσμού, τότε δέν θά ὑπῆρχε κανείς λόγος νά ἀμφισβητηθεῖ ἡ παγκοσμιότητα τοῦ γεγονότος αὐτοῦ καί φυσικά ἡ ἀξιοπιστία τῆς Βίβλου. Αὐτό ἦταν ἄλλωστε καί ἓνα σημαντικό σημεῖο, στό ὁποῖο θά ἐστιαζόταν ἡ προσοχή τοῦ Θεοτόκη. Ἡ συζήτηση τῶν προβλημάτων αὐτῶν θά παρουσιάσει πάλι ἀνάγλυφα τίς εὐρύτατες γνώσεις τοῦ Θεοτόκη, μάλιστα δέ ἀναφορικά μέ τίς τελευταῖες ἐπιστημονικές ἐξελίξεις καθῶς καί τήν ἱκανότητά του νά τίς συνδυάζει μέ τίς θρησκευτικές του ἀντιλήψεις.

Σχετικά μέ τό πρῶτο ἐρώτημα τοῦ πῶς εἶχε κατοικηθεῖ ὁ νεοφανής⁸⁸ κόσμος, δηλαδή, ἡ Ἀμερική, ὁ Θεοτόκης τόνισε ὅτι πολλοί εἶχαν διατυπώσει διάφορες ἀπόψεις πρῖν τό ἔτος ,αψμα' (= 1741). Τό γιατί ὁ Θεοτόκης μνημόνευσε τό ἔτος αὐτό, θά φανεῖ στή συνέχεια. Μερικοί ὑποστήριξαν, λόγου χάριν, ὅτι ἡ κιβωτός τοῦ Νῶε κατά τήν περιπλάνησή της προσάραξε καί σέ κάποιο ψηλό βουνό «*ἐν Βέρζ τῆς Ἀμερικῆς*», προτοῦ νά ὑποχωρήσουν ὅλα τά νερά τοῦ κατακλυσμοῦ. Οἱ γιοί τοῦ Νῶε βγῆκαν τότε ἀπό τήν κιβωτό καί ἄφησαν μερικά ἀπό τά παιδιά τους στό μέρος αὐτό, τά ὁποῖα στή συνέχεια πολλαπλασιάστηκαν καί ἔτσι γέμισε ἀργότερα ἡ Ἀμερική ἀπό κατοίκους. Σύμφωνα δέ μέ μιᾶ ἄλλη θεωρία, ὁ «*Γουίγιος τούς Βόνσους ἔφη τούς ἐν Σαμαρκάνδη, σκάφους τῶν ἀπό τῆς Κίνας κατ' ἔτος διά τῆς Καμτσάκας εἰς τό Μέξικον ἀφικνουμένων ἐπιβάντας, κάκει παραγενομένους αὐτό ἐνοικίσαι, ἐξ αὐτῶν δέ τήν Ἀμερικῆν ἄπασαν ἀνθρώπων πληρωθῆναι*». Κατά τόν Θεοτόκη ὅμως, οἱ θεωρίες αὐτές δέν εἶχαν καμιά βάση. Ἡ μέν πρώτη γιά τήν κιβωτό τοῦ Νῶε διεψεύδετο ἀπό τήν ἀπόλυτη σιωπή τῆς Ἀγίας Γραφῆς σχετικά μέ κάποιο τέτοιο συμβάν, ἡ δέ δεύτερη γιά τούς Βόνσους ἀπό τήν ἔλλειψη σχετικῶν στοιχείων στίς κινέζικες παραδόσεις⁸⁹.

Παρενθετικά πρέπει νά σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ἡ ἀναφορά τοῦ Θεοτόκη στόν Γάλλο ἀνατολιστή Joseph de Guignes (1721-1800) ἀποτελεῖ ἓνα ἀκόμη δείγμα τῆς καλῆς του ἐνημέρωσης. Ἐπρόκειτο γιά τόν γραμματέα

88. Ὁ Θεοτόκης σωστά σημείωσε ὅτι ἡ Ἀμερική δέν ἦταν τό μοναδικό τμήμα τῆς γήινης σφαίρας πού εἶχε ἀνακαλυφθεῖ πρόσφατα. Ἐν τῷ μεταξύ εἶχαν ὑπάρξει «*καί ἄλλα νεοφανέστερα γῆς μέρη*», δηλαδή, τμήματα τοῦ νοτίου ἡμισφαιρίου στόν Εἰρηνικό Ὦκεανό, τά ὁποῖα εἶχαν ἀνακαλυφθεῖ μετά τό 1492. Γιά τίς ἀνακαλύψεις αὐτές καί τή σημασία τους τό 18ο αἰῶνα, βλ. Α. FROST, *The Pacific Ocean: the eighteenth-century's "new world"*, in *Transactions of the Fourth International Congress on the Enlightenment*, v. II (Studies on Voltaire and the Eighteenth Century 152), Oxford 1976, σ. 779-822.

89. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Τοῦ μακαρίου Νικηφόρου, ὁ.π., σ. 48-49. Ὁ ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, ὁ.π., σ. 48 ὑπ. 3, δέν μπόρεσε νά ταυτίσει τόν Γουίγιο: «*Κατωτέρω γράφεται ὁ Γουίγιος, περί οὐ ὅμως οὐκ ἠδυνήθην ἐμαυτὸν πληροφορησαί τίς ποτε ὦν τυγχάνει ὁ ἀνήρ*».

καί μεταφραστή ἀνατολικῶν γλωσσῶν ἀπό τό 1745 στή Βασιλική Βιβλιοθήκη, ὁ ὁποῖος τό 1752 ἐκλέχθηκε μέλος τῆς Royal Society of London καί τό 1753 τῆς Académie des Inscriptions. Τό 1757 ἔγινε καθηγητής τῶν Συριακῶν στό Collège de France καί τό 1769 ἐπιμελητής ἀρχαιοτήτων στό Λοῦβρο⁹⁰. Ἀπό τά 28 Mémoires πού εἶχε παρουσιάσει στήν Académie des Inscriptions, τό πῶ σημαντικό ἦταν τό ἀκόλουθο: *Mémoire dans lequel on prouve que les Chinois sont une colonie égyptienne* (Paris 1759 ou 1760 καί ὡς *Mémoire de l' Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, Tome XXIX, 1764). Ἐκεῖ ὁ de Guignes προσπάθησε νά δείξει ὅτι ὑπῆρχε κάποια συγγένεια μεταξύ τῶν αἰγυπτιακῶν ἱερογλυφικῶν καί τῶν κινέζικων ἰδεογραμμάτων. Τό κείμενο ὅμως πού μᾶς ἐνδιαφέρει κυρίως ἐδῶ, προέρχεται ἀπό κάποιο ἄλλο Mémoire (Tome XXVIII, 1761), στό ὁποῖο γίνεται λόγος γιά τή ναυσιπλοΐα τῶν Κινέζων μέχρι τίς ἀκτές τῆς Ἀμερικῆς⁹¹. Ἐκεῖ ὁ de Guignes ἀνέφερε ἕνα κείμενο σύμφωνα μέ τό ὁποῖο 5 «Bonzes» (Βόνσοι), δηλαδή, Βουδιστές ἱερεῖς, ἀπό τή Σαμαρκάνδη κατά τή διάρκεια τῆς δυναστείας τῶν Sum μετέβησαν στήν Ἀμερική τό ἔτος 458 μ.Χ. καί κήρυξαν τή διδασκαλία τους ἐκεῖ⁹². Κατά τόν de Guignes, ἡ χρονολογία αὐτή προηγεῖτο κατά πολύ ἐκείνης τῆς ἴδρυσης τοῦ Μεξικοῦ, ἡ ὁποία ὑπολογιζόταν γύρω στό 820 μ.Χ.⁹³.

Ἡ Θεοτόκης διευκρίνησε στή συνέχεια, γιατί μετά τό ἔτος 1741 δέν ἀμφέβαλε κανεῖς πλέον γιά τό πῶς εἶχε κατοικηθεῖ ἡ Ἀμερική. Τό ἔτος αὐτό εἶχαν σταλεῖ ἀπό τή ρωσική κυβέρνησι δύο ἐπιστήμονες, οἱ «Κρακενικόβ καί Στέλλερ», γιά νά ἐξερευνήσουν ἐπιστημονικά (φιλοσοφικῆς περιηγήσεως χάριν) τίς ἀνατολικές ἀκτές τῆς Σιβηρίας. Ἀφοῦ ἐπισκέ-

90. Γιά τόν de Guignes, βλ. τό σχετικό ἄρθρο τοῦ E. HUBERT στό *Dictionnaire de Biographie Française* 17 (Paris 1989) 91-92. Βλ. ἐπίσης τά σχετικά ἄρθρα στά ἀκόλουθα λεξικά: *Biographie universelle, ancienne et moderne* 19 (Paris 1817) 99-104 (ἄρθρο τοῦ JOURDAIN). J. - M. QUÉRARD, *La France littéraire, ou dictionnaire bibliographique* 3 (Paris 1829) 525-527, ὅπου καί ἀναλυτικός κατάλογος τῶν ἔργων του. *Nouvelle Biographie Générale* 22 (Paris 1858) 567-569 (ἄρθρο τοῦ L. DE ROSNY).

91. Ἐδῶ χρησιμοποιοῦμε τήν ἀκόλουθη ἔκδοσι: JOSEPH DE GUIGNES, Recherches sur les navigations des Chinois du côté de l' Amérique, et sur quelques Peuples situés à l' extrémité orientale de l' Asie, *Mémoires de Littérature, tirés des registres de l' Académie Royale des Inscriptions et Belles-Lettres* 49 (Paris 1772) 27-64.

92. Ὁ.π., σ. 44.

93. Ὁ.π., σ. 52. Κριτική στή θεωρία τοῦ de Guignes ἄσκησε ὁ SAMUEL ENGEL (1702-1784), ὁ ὁποῖος μαζί μέ τόν CORNELIUS DE PAUW (1739-1799) ἔγραψε ἕνα συμπληρωματικό ἄρθρο γιά τήν Ἀμερική στό *Supplément* τῆς *Encyclopedie* 1 (Amsterdam 1776, nouvelle impression en fascimilé de la première édition de 1751-1780, v. 18, Stuttgart/Bad Cannstatt 1967) 343-362, στή σ. 361.

φθηκαν και εξερεύνησαν τή χερσόνησο τής Καμτσάτκας, διαπίστωσαν ότι τό διάστημα πού τήν χώριζε από τίς άκτές τής 'Αμερικῆς ἦταν πράγματι πολύ μικρό καθώς και ότι ὑπῆρχαν μεταξύ τους πολλά νησιά. Εὐλογα λοιπόν ὁ Στέλλερ ὑπέθεσε ότι σέ παλαιότερες ἐποχές τό θαλάσσιο διάστημα μεταξύ Καμτσάτκας και 'Αμερικῆς ἦταν ἐνωμένο και ότι ὁ διαχωρισμός τους ἔγινε ἐξ αἰτίας κάποιου βιαιότατου σεισμοῦ. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν ἡ ἐξαφάνιση τοῦ ἐνδιάμεσου αὐτοῦ διαστήματος, τά ὑπολείμματα τοῦ ὁποίου διασώζονταν στά νησιά πού ὑπῆρχαν μεταξύ τής Καμτσάτκας και τής 'Αλάσκας. 'Ο Θεοτόκης θεώρησε πολύ πιθανή τή θεωρία αὐτή, δεδομένου ότι τέτοιες μεγάλες γεωλογικές ἀλλαγές εἶχαν γίνει ὄχι μόνο στήν προϊστορία, ἀλλά και στά νεώτερα χρόνια σύμφωνα μέ τίς μαρτυρίες διαφόρων γεωγράφων (π.χ. τοῦ Στράβωνα, Γεωγραφικά, Βιβλίο Β')⁹⁴. 'Αλλά ἀκόμη και ἂν δέν εἶχε συμβεῖ κάτι τέτοιο, ἡ μετάβαση ἀπό τήν Καμτσάτκα στήν 'Αμερικῆ ἦταν κατά τόν Θεοτόκη γενικά πολύ εὐκόλη. Για τό λόγο αὐτό, οἱ περισσότεροι ἐπιστήμονες, «οἱ τά τοιαῦτα ἀκριβολογοῦντες, τούς Καμτσατκίους πρώτους τής 'Αμερικῆς πολιούχους γενέσθαι πεπληροφόρηται»⁹⁵.

Κατά τόν Θεοτόκη, ὑπῆρχαν ἐξάλλου ἀρκετά στοιχεῖα πού ἐνίσχυαν τή θεωρία αὐτή. 'Αρχικά, ἡ σημαντική ὁμοιότητα «τῶν Καμτσατκίων τοῖς ἀπέναντι αὐτῶν 'Αμερικίταις» στά χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου (κατά τε τούς προσωπικούς χαρακτήρας), στίς τροφές, στά ὄπλα, στήν ἐνδυμασία και σέ πολλά ἄλλα πράγματα. Τό γεγονός δέ ότι οἱ ὑπόλοιποι κάτοικοι τής 'Αμερικῆς διέφεραν ὄχι μόνο μεταξύ τους ἀλλά και μέ τούς κατοίκους τής Καμτσάτκας, δέν ἦταν κατά τόν Θεοτόκη καθόλου παράδοξο. "Ἄλλωστε, εἶναι γνωστό ότι ὁ ἀέρας, τό νερό, οἱ κλιματολογικές συνθήκες γενικά, οἱ τροφές, τά μέσα διαβίωσης, ἡ ἀνατροφή και γενικά ὁ,τιδήποτε ἀφορᾷ τόν ἀνθρώπινο βίο, ἐπηρεάζουν ὄχι μόνο τήν ἐξωτερική ἐμφάνιση τῶν ἀνθρώπων, ἀλλά συμβάλλουν και στή διαμόρφωση τῶν ἐσωτερικῶν τους διαθέσεων. Οἱ κάτοικοι τής Καμτσάτκας λοιπόν εἶχαν ταξιδέψει κατά πᾶσα πιθανότητα πολλές φορές στήν 'Αμερικῆ μέ τή συνοδεία

94. 'Ο Θεοτόκης ἀναφέρεται ἐδῶ προφανῶς στό ἀκόλουθο χωρίο τοῦ ΣΤΡΑΒΩΝΑ (Γεωγραφικά, Π, 3, 6), ὁ ὁποῖος μέ τή σειρά του ἀνέφερε τίς ἀπόψεις τοῦ Ποσειδώνιου: «Τό δέ ἐξαίρεσθαι τήν γῆν ποτε και ἰζήματα λαμβάνειν και μεταβολάς τάς ἐκ τῶν σεισμῶν και τῶν ἄλλων τῶν παραπλησίων, ὅσα διηριθμησάμεθα και ἡμεῖς, ὀρθῶς κείται παρ' αὐτῷ. Πρός ὃ και τό τοῦ Πλάτωνος εὐ παρατίθησιν, ὅτι ἐνδέχεται και μή πλάσμα εἶναι τό περί τῆς νήσου τής 'Ατλαντίδος, περί ἧς ἐκεῖνος ἴστορησαι Σόλωνά φησι πεπυσμένον παρά τῶν Αἰγυπτίων ἱερέων, ὡς ὑπάρχουσα ποτε ἀφανισθεῖη, τό μέγεθος οὐκ ἐλάττων ἡπίρου».

95. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Τοῦ μακαρίου Νικηφόρου, ὁ.π., σ. 49.

γυναικῶν καί ζώων. Ὅσον ἀφορᾶ δέ τά κίνητρα τῆς μετοικεσίας αὐτῆς, δέν θά ἔπρεπε κανεῖς κατά τόν Θεοτόκη νά ἐκπλήσσειται ἰδιαίτερα, δεδομένου ὅτι ἡ Ἀμερική βρισκόταν πολύ κοντά στό σημεῖο ἐκκίνησης τῶν κατοίκων τῆς Καμτσάτκας. Ὑπῆρχαν πολλά πιθανά κίνητρα μιᾶς τέτοιας προσπάθειας. Ἴσως τό πρῶτο πλοῖο πού ἔφθασε ἐκεῖ, νά εἶχε παρασυρθεῖ ἀπό τούς ἀνέμους κατά λάθος καί νά ἀνοιξε ἔτσι τό δρόμο γιά τή μετέπειτα μαζική μετανάστευση. Ἐπειτα, ἐνδέχεται νά εἶχαν μεταβεῖ ἐκεῖ οἱ πρῶτοι ἄποικοι μέ σκοπό τήν ἀλιεῖα, γιά νά προσποριστοῦν τά ἀναγκαῖα πρός τό ζῆν, γιά νά κατακτήσουν περισσότερα ἐδάφη, ὅπως ὁ Κολόμβος ἀργότερα, ἢ τέλος ἀπλᾶ γιά νά κυνηγήσουν, κάτι πού ἦταν ἐντελῶς φυσιολογικό καί συνηθισμένο γιά τούς ἀνθρώπους αὐτούς. Τέλος, κατά τόν Θεοτόκη, ἡ μετανάστευση αὐτή πιθανότατα εἶχε ὡς κίνητρο καί τήν ἀπλή περιέργεια, ἡ ὁποία ἄλλωστε εἶναι ἔμφυτη στήν ἀνθρώπινη φύση⁹⁶.

VIII

Οἱ ἀναφορές αὐτές τοῦ Θεοτόκη δείχνουν τήν ἐπαφή του μέ τίς νεώτερες ἐξελίξεις στό ὅλο θέμα, οἱ ὁποῖες εἶχαν οὐσιαστικά συμβεῖ πρὶν λίγα μόλις χρόνια. Οἱ δύο ἐπιστήμονες πού ἀνέφερε, εἶχαν παίξει οὐσιαστικό ρόλο - ὄχι ὡς ἡγετικά στελέχη ἀλλ' ὡς συμμετέχοντα μέλη - στήν ἀποστολή ἐξερεύνησης τῆς Σιβηρίας καί μάλιστα τῆς χερσονήσου τῆς Καμτσάτκας. Τά ὅσα σύντομα ἀνέφερε παραπάνω ὁ Θεοτόκης, χρειάζονται πάντως κάποιες περισσότερες ἐπεξηγήσεις. Ἡ ἐξερεύνηση τῶν περιοχῶν πέρα ἀπό τά Οὐράλια ὄρη ἀποτέλεσε ἓνα μακροπρόθεσμο σχέδιο τῆς Ρωσικῆς Αὐτοκρατορίας μετά τά τέλη τοῦ 16ου αἰώνα⁹⁷. Ἐνα τέτοιο μεγαλόπνοο σχέδιο ὑποστήριξε ἀρχικά ὁ αὐτοκράτορας Πέτρος ὁ Μέγας (1682-1725), ὁ ὁποῖος, στά πλαίσια τοῦ ἐξευρωπαϊσμοῦ τοῦ κράτους του, εἶχε προσκαλέσει πολλούς ἀλλοδαπούς, ἐπιστήμονες καί μῆ, στή Ρωσία γιά νά μεταδώσουν τίς γνώσεις τους καί νά ὀργανώσουν τήν ἀνάπτυξή της. Συνδυάζοντας στενά τίς πολιτικές ἐπιδιώξεις του μαζί μέ ἐπιστημονικά ἐνδιαφέροντα, ὁ Μέγας Πέτρος προώθησε ἀποφασιστικά τήν κατάκτηση

96. Ὁ.π., σ. 49-50.

97. Στήν ἐξερεύνηση τῆς Σιβηρίας σημαντικό ρόλο εἶχε παίξει τό 17ο αἰώνα καί ὁ Ἑλληνορουμάνος λόγιος Νικόλαος Σπαθάριος «Μιλέσκου» (1636-1708). Βλ. σχετικά Φ. ΜΑΡΙΝΕΣΚΟΥ, Νικόλαος «Μιλέσκου». Ἐνας Ἑλληνορουμάνος λόγιος τοῦ 17ου αἰ. καί τό ταξίδι του στήν Κίνα, *Journal of Oriental and African Studies* 2 (1990) 76-91. Βλ. ἐπίσης G. MORAVCSIK, Ὀδοιπορικό τῆς Σιβηρίας σέ ἐλληνική γλῶσσα, in J. IRMSCHER / M. MINEEMI, Hrsg., Ὁ Ἑλληνισμός εἰς τό ἐξωτερικόν. *Über Beziehungen des Griechentums zum Ausland in der neueren Zeit* (Berliner Byzantinistische Arbeiten 40), Berlin 1968, σ. 273-288.

τῆς Σιβηρίας, τὴν ἔξοδο τῆς χώρας του στὸν Εἰρηνικὸ Ὑκεανό⁹⁸ καθὼς καὶ τίς στενότερες ἐπαφές μὲ ἀσιατικὲς χῶρες (π.χ. τὴν Κίνα)⁹⁹. Πέρα ἀπὸ κάποιες ἀρχικὲς προσπάθειες¹⁰⁰, ὁ Μέγας Πέτρος, λίγο πρὶν τὸ θάνατό του, ἀποφάσισε καὶ ὑποστήριξε τὴν πρώτη ἐξερευνητικὴ ἀποστολὴ στὴν Καμτσάτκα (1725-1730), τῆς ὁποίας τὴν ἀρχηγία εἶχε ἀναλάβει ὁ Δανὸς ναυτικὸς Vitus Jonassen Bering (1681-1741). Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ὑπῆρχε μεγάλη ἄγνοια τότε γιὰ τὴν ἀπομακρυσμένη αὐτὴ περιοχὴ, ἡ ὁποία συνέβαλε ἔτσι στὴν κυκλοφορία πολλῶν ἀβάσιμων ὑποθέσεων καὶ ἐσφαλμένων εἰδήσεων. Σκοπὸς λοιπὸν τῆς ἀποστολῆς *inter alia* ἦταν ἡ ἐξερεύνηση τῶν ἀνατολικῶν ὁρίων τῆς Ρωσικῆς Αὐτοκρατορίας, ἡ ἐπισήμανση κάποιου πιθανοῦ περάσματος ἀπὸ τὸν Ἄρκτικὸ Ὑκεανὸ πρὸς τὴν Ἰαπωνία καὶ τὴν Κίνα καθὼς καὶ ὁ ἐντοπισμὸς κάποιου σημείου γῆς, ὅπου ἴσως νὰ ἐνωνόταν ἡ Ἀσία μὲ τὴν Ἀμερικὴ. Τὸ τελευταῖο ἐρώτημα εἶχε ἀπασχολήσει διάφορους ἐπιστήμονες προηγουμένως, ὅπως τὸν G. W. Leibniz, ὁ ὁποῖος τὸ εἶχε θέσει καὶ στὸν Μέγα Πέτρο, καθὼς καὶ τὴν Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν τοῦ Παρισιοῦ. Ὁ Bering διέσχισε τελικὰ τὸν ὀνομαζόμενον σήμερα Βερίγγειο πορθμὸ τὸ 1728 καὶ διαπίστωσε ὅτι ἡ Ἀσία δὲν ἐνωνόταν τελικὰ σὲ κάποιο σημεῖο μὲ τὴν Ἀμερικὴ¹⁰¹.

98. Βλ. K. E. VON BAER, *Peter's des Grossen Verdienste um die Erweiterung der geographischen Kenntnisse*, St. Petersburg 1872. J. SEMJONOW, *Die Eroberung Sibiriens. Ein Epos menschlicher Leidenschaften*, Berlin 1937. A. E. SOKOL, *Russian Expansion and Exploration in the Pacific*, *The American Slavic and East European Review* 11 (1952) 85-105. F. A. GOLDER, *Russian Expansion on the Pacific, 1641-1850*, Cleveland 1914, reprinted, Gloucester, MA 1960. G. A. LENSEN, ed., *Russia's Eastward Expansion*, Englewood Cliffs, N. J. 1964. S. M. SCHOTTENSTEIN, *The Russian Conquest of Kamtschatka, 1697-1731*, Ph. D. Dissertation, University of Wisconsin, Madison 1969. L. MAIER, *Wissenschaft und Staatsinteresse zur Zeit Peters des Grossen. Die Erschliessung Sibiriens und des Nordpazifik durch wissenschaftliche Expeditionen*, *Österreichische Osthefte* 20 (1978) 435-449. F. G. SAFRONOV, *Russkie na severo-vostoke Azii v XVII - seredine XIX v.*, Moskva 1978. G. BARRATT, *Russia in Pacific Waters: A Survey of the Origins of Russia's Naval Presence in the North and South Pacific*, Vancouver 1981.
99. Βλ. ἐνδεικτικὰ G. CAHEN, *History of the Relations of Russia and China under Peter the Great, 1689-1730*, Bangor, Maine 1967. M. MANCALL, *Russia and China. Their Diplomatic Relations to 1728* (Harvard East Asian Series 61), Cambridge, MA 1971. Πολλὰ σημαντικὰ στοιχεῖα περιέχονται ἐπίσης καὶ στὸ ἔργο *Russko-kitaiskie otnosheniia v XVIII veke. Materialy i Dokumenty*, t. I (1700-1725), Moskva 1978. Βλ. ἐπίσης γενικὰ A. LOBANOV-ROSTOVSKY, *Russia and Asia*, Ann Arbor 1951.
100. Γιὰ τὴν ἀποστολὴ τῶν γεωδαιτῶν F. LUZHIN καὶ I. EVREINOV τὸ 1719 στὰ νησιά Κουρίλες, βλ. O. A. EVTEEV, *Pervye russkie geodezisty na Tikhom Okeane*, Moskva 1950.
101. Στὸ περιοδικὸ *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* 3/1 (1813) 65-69, στή σ. 66, ἀναφέρεται ὅτι ὁ «Κοσκὸ δ

Τά ἀποτελέσματα τῆς ἀποστολῆς αὐτῆς ἐν τούτοις ἀμφισβητήθηκαν στό St. Petersburg ἀπό ἄλλους ἐπιστήμονες, γι' αὐτό καί ἀποφασίστηκε μιά δευτέρα, πιό ὀργανωμένη ἐξερεύνηση, τήν ὁποία ὑποστήριξε ἡ αὐτοκράτειρα Ἄννα καί τῆς ὁποίας δέν ἠγεῖτο πλέον μόνο ὁ Bering, ἀλλά σέ συνεργασία μέ τόν Ρῶσο A. Chirikov καί τόν Δανό M. Spangberg. Ἐπρόκειτο γιά μιά ἀπό τίς μεγαλύτερες ἐξερευνητικές προσπάθειες στήν ἱστορία, ἡ ὁποία διήρκεσε ἀπό τό 1733 μέχρι τό 1743 καί στήν ὁποία πῆραν μέρος συνολικά πάνω ἀπό 500 ἄτομα. Περιττό νά λεχθεῖ ὅτι τό ὄλο ἐγχεῖρημα πραγματοποιήθηκε κάτω ἀπό ἐξαιρετικά δυσμενεῖς συνθῆκες (π.χ. κλιματολογικές). Βασικοί σκοποὶ τῆς ἀποστολῆς ἦταν ἡ μέτρηση, ἡ χαρτογράφηση καί ἡ ἐπιστημονική ἔρευνα τῶν ἀνατολικῶν ἀκτῶν τῆς Σιβηρίας καί τοῦ χώρου μεταξύ τῆς Καμτσάτκας, τῆς Βορείου Ἀμερικῆς καί τῆς Ἰαπωνίας καθώς καί ἡ διερεύνηση σύναψης ἐμπορικῶν σχέσεων μέ τίς δύο τελευταῖες αὐτές χῶρες. Ἡ προσπάθεια αὐτή στέφθηκε ἀπό σημαντικές ἐπιτυχίες, ἄσχετα ἂν τό κόστος σέ ἀνθρώπινες ζωές ἦταν μεγάλο - μεταξύ τῶν ἄλλων πέθανε καί ὁ Bering τό 1741 κατά τή διάρκεια τῆς ἐπιστροφῆς στήν ἀσιατική ἀκτή μετά ἀπό μιά ἐπιτυχή μετάβαση στήν Ἀλάσκα. Οἱ προσπάθειες αὐτές ἀπέτελεσαν τήν ἀρχή τῆς ρωσικῆς διείσδυσης καί κατάκτησης τῶν βορείων περιοχῶν τῆς Ἀμερικῆς καθώς καί τῆς σταθεροποίησης τῆς παρουσίας της στόν Εἰρηνικό Ὠκεανό¹⁰²,

Περιγητής» (J. Cook) ἀργότερα ἐπιβεβαίωσε τήν ἀνακάλυψη αὐτή καί «*εὗρεν ἀληθές καί τό τήν Ἀμερικῆν τῆς Ἀσίας διαχωρίζον στενόν*».

102. Γιά τίς ἐξερευνητικές αὐτές ἀποστολές γενικά, βλ. A. SOKOLOV, *Severnaia Èkspeditsiia 1733-43 gg., Zapiski gidrograficheskago departamenta Morskogo vedomstva* 9 (1851) 190-469. V. BAKHTIN, *Russkie truzheniki moria. Pervaia morskaiia èkspeditsiia Beringa, St. Petersburg 1890*. L. S. BERG, *Russian discoveries in the Pacific*, in A. FERSMAN, ed., *The Pacific*, Leningrad 1926, σ. 1-26. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Otkrytie Kamchatki i èkspeditsii Beringa, 1725-1742 gg., Moskva/Leningrad 1946*³. A. V. EFIMOV, *Iz istorii russkikh èkspeditsii na Tichom Okeane. Pervaia polovina XVIII veka*, Moskva 1948. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Iz istorii velikikh russkikh geograficheskikh otkrytii v severnom Ledovitom i Tikhom Okeanakh, XVII-pervaia polovina XVIII v.*, Moskva 1950. F. A. GOLDBER, ed., *Bering's Voyages: An Account of the Efforts of the Russians to Determine the Relation of Asia and America*. Vol. 1: *The log books and official reports of the first and second expeditions, 1725-1730 and 1733-1742*. With a chart of the second voyage, by Captain E. P. Bertholf. Vol. 2: *G. W. Steller's Journal of his sea voyage from Kamchatka to America on the second expedition*, translated and edited by F. A. Golder and L. Stejneger, New York 1922/1925, reprinted 1935. D. M. HOPKINS, *The Bering Land Bridge*, Stanford 1967. G. V. LANTZEFF/R. A. PIERE, *Eastward to Empire. Exploration and Conquest on the Russian Open Frontier to 1750*, Montreal/London 1973. Βλ. ἐπίσης τά ἔργα *Atlas geograficheskikh otkrytii v Sibiri i severo-zapadnoi Amerike XVII-XVIII vv.*, Moskva 1964 καί *Die Brücke nach Amerika. Abenteuerliche Entdeckungsfahrt des Vitus Bering 1733-1743. Reisebericht seines Ersten*

τά δέ αποτελέσματά τους σέ διάφορους επιστημονικούς τομείς ήταν άνεκτίμητα¹⁰³.

Τά όνόματα τών δύο επιστημόνων πού ανέφερε ο Θεοτόκης παραπάνω, σχετίζονται μέ τή δεύτερη εξερευνητική αποστολή. Ὁ Stepan Petronovich Krasheninnikov (1711-1755), ὅπως εἶναι σωστότερα τό ὄνομά του, ἦταν ἕνας ἀπό τούς πρώτους Ρώσους ἐπιστήμονες πού ἔγιναν μέλη τῆς Ρωσικῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν τοῦ St. Petersburg¹⁰⁴. Στά πλαίσια τῆς συμμετοχῆς του στήν προαναφερθεῖσα ἀποστολή, ταξίδεψε ἀπό τό 1733 μέχρι τό 1737 στή Σιβηρία καί ἐξερεύνησε τή χερσόνησο τῆς Καμτσάτκας τήν περίοδο 1737-1741. Τό 1755 ἐκδόθηκε τό ἔργο τοῦ *Opisanie Zemli Kamchatki* (= Περιγραφή τῆς γῆς τῆς Καμτσάτκας), τό ὁποῖο περιελάμβανε στοιχεῖα γιά τή γεωγραφία τῆς περιοχῆς καθώς καί γιά τήν καθημερινή ζωή, τήν ἱστορία καί τίς γλῶσσες τῶν κατοίκων της. Τό ἔργο αὐτό μεταφράστηκε σέ πολλές εὐρωπαϊκές γλῶσσες καί γνώρισε σημαντική διάδοση λόγῳ τῶν πολλῶν του ἐκδόσεων. Μετά τήν ἐπιστροφή του ἀπό τή Σιβηρία, ὁ Krasheninnikov ἔγινε τό 1750 καθηγητής τῆς βοτανικῆς καί φυσικῆς ἱστορίας στό St. Petersburg, ἐνῶ παράλληλα ταξινομοῦσε καί ἀξιοποιοῦσε τό πλούσιο ὕλικό πού εἶχε συλλέξει κατά τή διάρκεια τῶν πολυετῶν ἐρευνῶν του¹⁰⁵.

Πιό σημαντικός ἦταν ὁμοῦς ὁ Georg Wilhelm Steller (1709-1746) ἢ Stöller, ὅπως λεγόταν ἀρχικά. Γεννημένος στό Windsheim τῆς Γερμανίας, ὁ Steller σπούδασε ἀρχικά θεολογία στό Wittenberg, ἐνῶ ἀργότερα ἐνεγράφη στό πανεπιστήμιο τῆς Halle καί ἀσχολήθηκε παράλληλα μέ τή βοτανική. Μετά τή μετάβασή του στή Ρωσία, ὁ Steller κατάφερε νά γίνει δεκτός ὡς μέλος τῆς δεύτερης εξερευνητικῆς ἀποστολῆς στήν Καμτσάτκα. Ἐγκα-

seines Ersten Offiziers und Stellvertreters Sven Waxell, ergänzt durch Beschreibungen des mitreisenden Naturforschers G. W. Steller, Olten / Freiburg im Breisgau 1968. Εἰδικά γιά τόν Bering, βλ. ἐπίσης K. LÜTGEN, Vitus J. Bering, Balve 1976. R. H. FISHER, Bering's Voyages. Whither and Why, Seattle / London 1977.

103. Σχετικά μέ τόν τομέα τῆς Ἐθνολογίας, βλ. ἐνδεικτικά Μ. Ο. ΚΟΣΒΕΝ, Etnograficheskie rezul'taty Velikoi Severnoi Ékspeditsii 1733-1743 gg., *Sibirskii Etnograficheskii Sbornik* 3 (1961) 167-212.

104. Βλ. L. SCHULZE, The Russification of the St. Petersburg Academy of Sciences and Arts in the Eighteenth Century, *The British Journal for the History of Science* 18 (1985) 305-335, στή σ. 311.

105. Γιά περισσότερες πληροφορίες, βλ. P. A. NOVIKOV, Akademik S. P. Krasheninnikov kak pervyi issledovatel' zhivotnogo mira Kamchatki, *Trudy Instituta Istorii Estestvoznaniia* (Akademiiia Nauk SSSR) 3 (1949) 262-296. N. N. STEPANOV, ed., S. P. Krasheninnikov v Sibiri: neopublikovannye materialy, Moskva / Leningrad 1966. Βλ. ἐπίσης καί τό σύντομο σχετικό ἄρθρο τοῦ A. S. FEDOROV στό *Dictionary of Scientific Biography* 7 (1973) 495.

τέλειψε τό 1738 τό St. Petersburg γιά τή Σιβηρία καί ἔκανε ἔρευνες μέχρι τό 1739 ἀρχικά στό ἐσωτερικό της καί εἰδικότερα στήν περιοχή μεταξύ τῶν ποταμῶν Yenisei καί Lena, συνεργαζόμενος καί μέ ἄλλους ἐπιστήμονες τῆς ἀποστολῆς, ὅπως μέ τούς G. F. Müller καί J. G. Gmelin¹⁰⁶. Τήν περίοδο 1740-1741 συνέχισε τίς ἔρευνές του στήν Καμτσάτκα, ὅπου συνάντησε γιά πρώτη φορά τόν Krasheninnikov. Ὑπό τίς ὀδηγίες τοῦ Bering συμμετείχε στήν ἐξερεύνηση τῆς θαλάσσιας περιοχῆς μεταξύ τῆς Ἀσίας καί τῶν ἀκτῶν τῆς Ἀλάσκας. Ὅταν ἀποβιβάστηκε στήν Ἀλάσκα¹⁰⁷, συνέλεξε σημαντικότερα εὐρήματα καί ἔκανε ἀνεκτίμητες παρατηρήσεις. Παρά τά προβλήματα πού ἀντιμέτωπισε ὁ Steller ἀπό τά ἄλλα μέλη τῆς ἀποστολῆς λόγω τῶν διαφορετικῶν τους ἐνδιαφερόντων, ὁ ρόλος του ἐκτιμήθηκε πολύ κατά τή διάρκεια τῆς ἐπιστροφῆς τους στήν ἀσιατική ἀκτῆ, ὅταν μέ εἰδική θεραπεία ἔσωσε πολλούς συναδέλφους του ἀπό τό θάνατο ἐξ αἰτίας τοῦ σκορβούτου, τό ὅποιο εἶχε κυριολεκτικά ἀποδεκάτισει τήν ἀποστολή, μεταξύ τῶν ἄλλων δέ καί τόν ἴδιο τόν Bering. Μετά τήν ἐπιστροφή στήν Ἀσία, συνέχισε τίς ἔρευνές του στήν Καμτσάτκα διορθώνοντας καί συμπληρώνοντας τά πολλά του χειρόγραφα, ὅπου περιέχονταν ἀναλυτικά οἱ παρατηρήσεις του. Δυστυχῶς πέθανε νεώτατος τό 1746 κατά τήν ἐπιστροφή του στό St. Petersburg, ὅπου μετέφερε τό πλοῦσιο ὕλικό του καί ἐτοιμαζόταν νά ἐκθέσει τά ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν του. Ἡ πρωτοποριακή συμβολή τοῦ Steller στή φυσική ἱστορία καί γεωγραφία τῆς Καμτσάτκας καί Ἀλάσκας τόν κατέστησαν γνωστότατο τά ἐπόμενα χρόνια, ὅταν δημοσιεύτηκαν τά κείμενά του, κυρίως τά ἔργα *De bestiis marinis* (1751), *Beschreibung von dem Lande Kamtschatka* (1774) καθώς καί τό ἡμερολόγιο τῶν ἐξερευνησέων του (1781, 1793)¹⁰⁸, τά ὅποια μεταφράστηκαν σέ διάφορες γλῶσσες¹⁰⁹.

106. Γιά τόν Gmelin, βλ. O. GMELIN, Johann Georg Gmelin 1709-1755. Der Erforscher Sibiriens, München 1911.

107. Τίς ἀκτές τῆς Ἀλάσκας εἶχε καταφέρει νά προσεγγίσει προηγουμένως ἡ ἀποστολή ὑπό τήν καθοδήγηση τοῦ A. Shestakov τό 1732. Βλ. σχετικά A. SOKOLOV, Pervyi pokhod russkikh k Amerike 1732 goda, *Zapiski gidrograficheskago departamenta Morskogo vedomstva* 9 (1851) 78-103.

108. Τό ἔργο αὐτό ἐκδόθηκε πρόσφατα μαζί μέ μιά κατατοπιστική εἰσαγωγή (σ. 3-33) γιά τόν Steller καί τό ἔργο του. Βλ. G. W. STELLER, *Journal of a Voyage with Bering 1741-1742*, edited and with an introduction by O. W. Frost, translated by M. A. Engel and O. W. Frost, Stanford 1988.

109. Σημαντικό γιά τόν Steller εἶναι ἀκόμη, παρά τήν παλαιότητά του, τό ἔργο τοῦ L. STEJNEGER, Georg Wilhelm Steller. The Pioneer of Alaskan Natural History, Cambridge, MA 1936, reprinted 1970. Βλ. καί τό ἄρθρο τοῦ P. GUREVICH, Steller, Georg-Vil'gel'm, *Russkii Biograficheskii Slovar'* 19 (St. Petersburg 1909) 370-376. Βλ. ἐπίσης V. MATTHIES,

Τά ὄσα ἀνέφερε ὁ Θεοτόκης παραπάνω γιὰ τίς διαπιστώσεις τοῦ Steller σχετικά μέ τήν πιθανή ἔνωση τῶν δύο ἠπείρων, Ἀσίας καί Ἀμερικῆς, σέ παλαιότερες ἐποχές στό ὕψος τοῦ Βερίγγειου πορθμοῦ ἢ καί πιο κάτω στήν ἀλυσίδα τῶν Ἀλευτίων νησιῶν μεταξύ τῆς Καμτσάτκας καί τῆς Ἀλάσκας, εἶναι μιά θεωρία πού ὑποστηρίζεται μέχρι σήμερα. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιὰ τή θεωρία ὅτι οἱ πρῶτοι κάτοικοι τῆς Ἀμερικῆς μετέβησαν ἐκεῖ ἀπό τήν Ἀσία διά μέσου αὐτοῦ τοῦ σημείου¹¹⁰. Ἄλλωστε, αὐτό φαίνεται καί ἀπό τίς ὁμοιότητες τῶν δύο γειτνιαζόντων πολιτισμῶν, τῆς Σιβηρίας καί τῆς Ἀλάσκας¹¹¹.

Ἐνας ἀπό τούς πρῶτους πού ἔκανε γνωστές στό εὐρύ κοινό τίς σχετικές ἀπόψεις τοῦ Steller μέ βάση τίς σημειώσεις του, ἦταν ὁ συνεργάτης του Krasheninnikov στό προαναφερθέν ἔργο του. Δέν μπορούμε πάντως μέ βεβαιότητα νά ἐπισημάνουμε ἀπό ποῦ ἄντλησε τίς σχετικές πληροφορίες ὁ Θεοτόκης, ὁ ὁποῖος ἔγραψε τήν ἐπιστολή του τό 1773. Ἀφοῦ τότε δέν γνῶριζε ρωσικά, πιθανότατα χρησιμοποίησε ἢ τή γερμανική μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Krasheninnikov τοῦ ἔτους 1766 ἢ τή συντομευμένη ἀγγλική μετάφραση τοῦ ἔτους 1764 ἢ τέλος τή γαλλική μετάφραση τοῦ ἔτους 1770¹¹². Οἱ μεταφράσεις αὐτές συνέβαλαν στήν αὐξηση τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν Εὐρωπαίων γιὰ τίς ἄγνωστες καί ἀπομακρυσμένες αὐτές περιοχές τῆς Σιβηρίας, σέ μιά ἐποχή πού τό ἐνδιαφέρον γιὰ τή Ρωσία περιοριζόταν οὐσιαστικά στίς πολιτικές της ἐξελίξεις καί στά τυχόν ἐπαναστατικά

Hrsg., Georg Wilhelm Steller. Von Sibirien nach Amerika. Die Entdeckung Alaskas mit Kapitän Bering 1741-1742, Stuttgart/Wien 1986, τό ὁποῖο περιέχει καί μιά ἐκτενῆ εἰσαγωγή (σ. 7-63) γιὰ τίς ἐξερευνητικές αὐτές προσπάθειες, τόν Βερίγγειο καί τό ρόλο τοῦ Steller.

110. Βλ. σχετικά T. Y. CANBY, The Search for the First Americans, *National Geographic* 156/3 (September 1979) 330-363. Γιά τό ὄλο θέμα, βλ. ἐπίσης D. M. HOPKINS, ed., *The Bering Land Bridge*, Stanford 1967. A. L. BRYAN, Some Problems and Hypotheses Relative to the Early Entry of Man into America, *Anthropologica* 10 (1968) 157-178. B. M. FAGAN, The Great Journey. The Peopling of Ancient America, London/New York 1987.
111. Βλ. D. JENNESS, Prehistoric Culture Waves from Asia to America, *Journal of the Washington Academy of Sciences* 30 (1940) 383-396. C. S. CHARD, Kamchadal Culture and Its Relationship in the Old and New Worlds (University of Wisconsin Archives of Archeology 15), Madison 1961. W. S. LAUGHLIN, Aleuts: Survivors of the Bering Land Bridge, New York 1980. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Russian-American Bering Sea Relations: Research and Reciprocity, *American Anthropologist* 87 (1985) 775-792. W. W. FITZHUGH / A. CROWELL, Crossroads of Continents: Cultures of Siberia and Alaska, Washington 1988. Βλ. ἐπίσης R. S. VASILIEVSKII, Problems of the Origin of Ancient Sea Hunters' Cultures in the North Pacific, in W. FITZHUGH, ed., *Prehistoric Maritime Adaptations of the Circumpolar Zone*, The Hague 1975, σ. 113-121.
112. Βλ. Mr. KRACHENINNIKOW, Histoire et description du Kamtchatka [...], t. I, Amsterdam 1752, σ. 398-399, 407-408, ὅπου καί οἱ σχετικές εἰδήσεις.

κινήματα πού συνέβαιναν στην επικράτειά της.

Συγκεκριμένα, ο Krasheninnikov ανέφερε τούς εξής βασικούς λόγους, οί οποίοι κατά τόν Steller ένίσχυαν τήν άποψη ότι ή 'Ασία ένωνόταν κάποτε μέ τήν 'Αμερική. 'Αρχικά, ό σχηματισμός τών παραλίων και στίς δύο ήπειρους, τά όποία έδιναν τήν έντύπωση ότι είχαν άποχωριστεί στό παρελθόν μέ βίαιο τρόπο· έπειτα, ό μεγάλος άριθμός τών άκρωτηρίων πού εισέρχονταν στή θάλασσα σέ μήκος από 30 ως 60 βέρστια¹¹³. έπίσης, τό πλήθος τών νησιών μεταξύ Καμτσάτκας και 'Αμερικής· τέλος δέ, ή θέση και ό σχηματισμός τών νησιών αυτών καθώς και τό μικρό διάστημα μεταξύ τών δύο ήπειρων¹¹⁴. Στη συνέχεια έγινε λόγος και για τίς έμφανείς όμοιότητες μεταξύ τών κατοίκων τής Καμτσάτκας και αυτών τής 'Αλάσκας: α) στά χαρακτηριστικά του προσώπου· β) στον τρόπο μέ τόν όποιο συνέλεγαν και έτοιμάζαν γλυκόχορτα, ό όποιος δέν είχε παρατηρηθεί πουθενά άλλου· γ) στή χρησιμοποίηση του ίδιου ξύλινου έργαλείου για τό άναμμα φωτιάς· δ) στή χρησιμοποίηση μικρών τσεκουριών κατασκευασμένων από πέτρα ή κόκκαλα· ε) στον τρόπο παρασκευής τών ρούχων και τών καπέλων τους· και στ) στή χρησιμοποίηση του φλοιού του δένδρου αιγίρου για τήν κατεργασία τών προβιών διαφόρων ζώων. Αυτές οί όμοιότητες έδειχναν, όπως είχε υποθέσει και ό Steller, ότι οί κάτοικοι τής 'Αμερικής είχαν έλθει αρχικά από τήν 'Ασία. 'Ο Krasheninnikov πρόσθεσε ότι, άκόμη και αν υπέθετε κανείς ότι δέν ένωνόταν κάποτε ή 'Ασία μέ τήν 'Αμερική, ή μετάβαση από τή μία ήπειρο στην άλλη θά ήταν σχετικά εύκολη, άφ' ενός μέν λόγω τής μικρής απόστασης μεταξύ τους, άφ' έτέρου δέ λόγω του πλήθους τών νησιών ανάμεσά τους¹¹⁵. Πέραν τούτων, πρέπει νά σημειωθεί ότι και ό ίδιος ό Steller είχε τονίσει επανειλημμένα στό ήμερολόγιό του κάποιες όμοιότητες μεταξύ τών λαών στίς δύο αυτές ήπειρους, γεγονός πού τόν είχε όδηγήσει τελικά στή θεωρία περί τής κοινής καταγωγής τους¹¹⁶.

Τά παραπάνω στοιχεία, στά όποία αναφέρθηκε πολύ συντομότερα ό

113. Ρωσική μονάδα μέτρησης μεγάλων άποστάσεων (1 βέρστι = 1067 μέτρα).

114. Χρησιμοποιούμε έδω μία πρόσφατη μετάφραση του έργου του S. P. KRASHENINNIKOV, *Opisanie Zemli Kamchatki. Report of a journey made to explore eastern Siberia in 1735-1741, by order of the Russian Imperial Government, translated with introduction and notes by E.A.P. Crownhart-Vaughan, Portland 1972, σ. 67.*

115. "Ο.π., σ. 71.

116. Βλ. STELLER, *Journal of a Voyage with Bering*, σ. 100, 103-105, 107. Στο περιοδικό 'Ερμής ό Λόγιος 7 (1817) 381-389, στή σ. 389, άργότερα, ό ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΝΙΤΖΟΥ τόνιζε πάντως ότι «οί 'Αμερικανοί δέν έμπορούν ν' αναχθώσι καθαρώς ούτε εις τήν μίαν ούτε εις τήν άλλην τών ήμετέρων φυλών τής παλαιάς ήπειρου».

Θεοτόκης, δείχνουν ότι ήταν ικανοποιητικά πληροφορημένος για τις τότε πρόσφατες αυτές επιστημονικές εξελίξεις. Δέν πρέπει να λησμονείται επίσης ότι η πόλη Halle και το πανεπιστήμιό της αποτέλεσαν σημαντικά κέντρα επαφών με την Ανατολική Ευρώπη και δη με τη Ρωσία¹¹⁷. Στο πανεπιστήμιο της Halle είχε σπουδάσει άλλωστε και ο Steller πριν μεταβεί στη Ρωσία και είχε επηρεαστεί αποφασιστικά από το κλίμα του Λουθηρανικού Πιετισμού που επικρατούσε εκεί¹¹⁸. Παράλληλα, υπήρξαν και άλλα μέλη της αποστολής στη Σιβηρία που είχαν στενές σχέσεις με την Halle, όπου έστειλαν διάφορες ειδήσεις για τις ανακαλύψεις τους¹¹⁹. Ο G. F. Weise, λόγου χάριν, σε επιστολή του στις 22 Νοεμβρίου 1733 έκανε λόγο για τις ομοιότητες μεταξύ των κατοίκων της Σιβηρίας και εκείνων της Αμερικής¹²⁰. Από την άλλη πλευρά, η Λειψία, όπου συνέταξε ο Θεοτόκης την επιστολή του, βρισκόταν σε κοντινή απόσταση από την Halle. Οι επαφές μεταξύ των δύο πόλεων φαίνονται και από το γεγονός ότι ο E. Βούλγαρις είχε ζήσει και στις δύο λίγο προηγουμένως. Έπομένως, δέν είναι άπιθανο να είχε επισκεφθεί την Halle ο Θεοτόκης και να είχε πληροφορηθεί από κοντά τα σχετικά με την επιστημονική εξερεύνηση της Σιβηρίας και τα αποτελέσματά της.

IX

Ο Θεοτόκης προχώρησε στη συνέχεια σ' ένα άλλο σημαντικό πρόβλημα. Πότε άρχισε να κατοικείται για πρώτη φορά η Αμερική; Κατά τη γνώμη μερικών, αυτό είχε γίνει περίπου πριν 600 χρόνια, δηλαδή, γύρω στο 12ο με 13ο αιώνα, ο δέ προαναφερθείς de Guignes είχε συγκεκριμένα υποστηρίξει τό έτος ωνη (= 858 μ.Χ.). Ο Θεοτόκης ανέφερε και τη θεωρία του Μοέβιου και την παραδοξότητά της. Συγκεκριμένα, ο «φρενήρης και άσυνείδητος Μοέβιος» είχε υποστηρίξει ότι οι Απόστολοι πέρασαν πεζή από τις Ανατολικές Ινδίες και κατέληξαν στις Δυτικές Ινδίες, την Αμερική, με σκοπό να κηρύξουν τό Ευαγγέλιο. Έκεϊ δέν βρήκαν κανένα άνθρωπο εκτός από ένα «άπολωλός γύναιον», τό όποϊον

117. Βλ. σχετικά E. WINTER, Halle als Ausgangspunkt der deutschen Russlandkunde im 18. Jahrhundert, Berlin 1953.

118. Βλ. τις έκτιμήσεις του O. W. FROST στην έκδοση του ήμερολογίου του STELLER, Journal, δ.π., σ. 8-14. Βλ. και τό άρθρο του G. MÜHLFORDT, Georg Wilhelm Steller (1709-1746), der hallische Kolumbus, in J. WALLMANN / U. STRÄTER, Hrgs., Halle und Osteuropa. Zur europäischen Ausstrahlung des hallischen Pietismus, Hallelche Forschungen 1 (όπό έκτύπωση).

119. Βλ. WINTER, Halle, δ.π., σ. 313-330.

120. Βλ. δ.π., σ. 481-483.

καταγόταν από τή Γροιλανδία. Οί Ἄπόστολοι τεκνοποίησαν μέ τή γυναίκα αὐτή καί ἔτσι γέμισε ἡ Ἄμερική ἀπό κατοίκους. Μέ ἄλλα λόγια, ὁ Μοέβιος πίστευε ὅτι ἡ ἀρχή τῆς κατοίκησης τῆς Ἄμερικής συνέπιπε μέ τήν ἐποχή κατά τήν ὁποία ζοῦσαν ἀκόμη οἱ Ἄπόστολοι. Ὁ Θεοτόκης ὅμως ἦταν τελείως ἀρνητικός ἀπέναντι στίς ἀπόψεις αὐτές, ἰδίως δέ στή γνώμη τοῦ Μοέβιου, γιά εὐνοήτους λόγους. Οἱ δύο πρῶτες θεωρίες ἦταν κατά τή γνώμη του «*ἀποθέσεις ψιλαί*», ἡ δέ τελευταία «*ἄληθος καί ἀτοπολογία προφανές τυγχάνει καί πρόδηλον*». Ἡ δική του γνώμη ἦταν τελείως διαφορετική, δηλαδή, ὅτι ἡ Ἄμερική εἶχε κατοικηθεῖ γιά πρώτη φορά πολύ νωρίτερα ἀπό τήν ἐμφάνιση τοῦ Χριστοῦ πάνω στή γῆ, ὅπως αὐτό φαινόταν ἀπό διαφόρους λόγους¹²¹.

Πρὶν ὅμως προχωρήσουμε στήν ἐκθεση τῶν ἀπόψεων τοῦ Θεοτόκη, πρέπει νά γίνουν ὀρισμένες διευκρινήσεις σχετικά μέ τίς παραπάνω πληροφορίες. Ἀρχικά, ἡ χρονολογία 858 μ.Χ. δέν εἶναι ἀκριβής καί ὀφείλεται μᾶλλον σέ ἀντιγραφικό σφάλμα, ἀφοῦ, ὅπως ἀναφέρθηκε προηγουμένως, κατά τόν de Guignes ἡ σχετική χρονολογία εἶναι τό 458 μ.Χ.¹²². Ἡ ἄλλη θεωρία σχετικά μέ τήν κατοίκηση τῆς Ἄμερικής γιά πρώτη φορά τό 120 μέ 130 αἰῶνα προέρχεται μᾶλλον ἀπό τόν George Hornes. Αὐτός εἶχε ὑποστηρίξει ὅτι οἱ κάτοικοι τοῦ Μεξικοῦ ἦταν μιά ἀποικία Κινέζων, οἱ ὁποῖοι εἶχαν μεταβεῖ στήν Ἄμερική τό 1279 μαζί μέ τόν αὐτοκράτορά τους Tirim μετά τήν κατάληψη τῆς Κίνας ἀπό τούς Μογγόλους. Τῆ θεωρία αὐτή, χωρίς νά ἀναφέρει ὅλες τίς παραπάνω λεπτομέρειες, ἀντλήσε ὁ Θεοτόκης κατά πᾶσα πιθανότητα ἀπό τόν de Guignes, ὁ ὁποῖος τήν εἶχε μνημονεύσει σέ μιά ὑποσημείωση στό προαναφερθέν Mémoire του¹²³. Ὁ Θεοτόκης φαίνεται λοιπόν ὅτι εἶχε ὑπόψη του τό σχετικό κείμενο τοῦ de Guignes¹²⁴.

Ἀναφορικά μέ τόν Μοέβιο, πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι πρόκειται γιά τόν Georg Möbius (1616-1697), Λουθηρανό θεολόγο καί καθηγητή στή Λειψία, ὁ ὁποῖος, ἄν καί ἔγραψε ἀρκετά ἔργα, δέν ἔγινε εὐρύτερα γνωστός¹²⁵. Τίς ἀπόψεις του γιά τό θέμα μας τίς ἐξέθεσε βασικά στό ἔργο

121. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Τοῦ μακαρίου Νικηφόρου, ὁ.π., σ. 50.

122. Βλ. DE GUIGNES, Recherches, ὁ.π., σ. 44, 50, 52, 55.

123. Ὁ.π., σ. 56, ὑπ. (c).

124. Ὁ Θεοτόκης εἶχε μελετήσει καί ἄλλα κείμενα τοῦ de Guignes, τοῦ «*Δε - Γουίγνη*», ὅπως τόν ὀνόμασε ἄλλοῦ χαρακτηριστικά, καί τόν εἶχε χρησιμοποιήσει καί σέ ἄλλα ἔργα του. Βλ. [ΘΕΟΤΟΚΗΣ], Ἄποδειξις, ὁ.π., σ. 594, 603-605, ὅπου μνημόνευσε ἕνα ἄρθρο τοῦ de Guignes ἀπό τήν *Journal des Sçavants* τοῦ ἔτους 1757. Αὐτό δείχνει ὅτι ἐκτιμοῦσε γενικά τόν ἄνδρα καί τό ἔργο του.

125. Γιά τόν Möbius καί τό ἔργο του, βλ. τά σχετικά ἄρθρα στά ἀκόλουθα λεξικά: C. G.

του *Tractatus philologico-theologicus de oraculorum ethnicorum origine, propagatione, et duratione [...] Accedunt [...] dissertationes duae [...] quarum prior agit de sacrificiorum origine [...] altera tractat quaestionem illam: an Evangelium ab apostolis etiam Americanis fuerit annunciatum?*, τό ὁποῖο ἐκδόθηκε πάντως πολλές φορές (Lipsiae 1660², 1685³, Francofurti et Lipsiae 1692⁴). Δέν γνωρίζουμε μέ ποιόν τρόπο ὁ Θεοτόκης πληροφορήθηκε τή θεωρία τοῦ Möbius, τή στιγμή πού ὑπῆρχαν ἄλλες πολύ σημαντικότερες θεωρίες γιά τήν καταγωγή τῶν κατοίκων τῆς Ἀμερικῆς, οἱ ὁποῖες εἶχαν ἀσκήσει πολύ εὐρύτερη ἐπίδραση τήν ἐποχή ἐκείνη. Προφανῶς ἤθελε νά δείξει τό πόσο παράδοξες ἀπόψεις εἶχαν διατυπωθεῖ γιά τό ὄλο θέμα καί ἀφοῦ τό παραπάνω ἔργο τοῦ Möbius εἶχε γνωρίσει κάποια διάδοση, ὁ Θεοτόκης θεώρησε σκόπιμο νά ἀναφερθεῖ εἰδικά καί στή θεωρία αὐτή.

Ὁ Θεοτόκης προχώρησε στή συνέχεια στήν ἔκθεση τῶν ἀπόψεων του γιά τό πότε εἶχε κατοικηθεῖ γιά πρώτη φορά ἡ Ἀμερική. Ἀδιαμφισβήτητο γεγονός ἦταν κατά τή γνώμη του ὅτι ἡ ἀμερικανική ἤπειρος ἐκατοικεῖτο τόσο στά ἠπειρωτικά της μέρη ὅσο καί στά πολλά νησιά της. Πῶς ὅμως θά μπορούσε νά ἐξηγηθεῖ αὐτό, ἂν λάμβανε κανεῖς ὑπόψη του τίς ἀντίξοες συνθήκες διαβίωσης στήν ἤπειρο αὐτή; Συγκεκριμένα, οἱ κάτοικοι τῆς Ἀμερικῆς «διὰ τε τό τοῦ ἀέρος κάθυγρον καί τήν καχεξίαν, καί τήν λιτήν δίαιταν, καί τό πολίτευμα τό ἀπέριττον, κατάψυχροί εἰσι καί πρὸς τάς συνουσίας βραδεῖς, καί λίαν ὀλιγόκαρποι». Γιά τό λόγο αὐτό, ἐλάχιστα μόνο ἀπό τά μικρά παιδιά τους μπορούσαν νά φθάσουν στή νεανική ἡλικία, τά περισσότερα δέ ἀπ' αὐτά πέθαιναν στή βρεφική τους ἡλικία. Ἐάν λάμβανε δέ κανεῖς ὑπόψη του καί ἄλλους ἀρνητικούς παράγοντες (π.χ. τοὺς συχνούς πολέμους μεταξύ τῶν κατοίκων τῆς Ἀμερικῆς, τά πολλά ἄγωνα μέρη της, τήν ὑπαρξη ἐκεῖ πλήθους ἀσθενειῶν), τότε θά μπορούσε νά κατανοηθεῖ εὐκολότερα τό μεγάλο ποσοστό τῶν ἀνθρώπων πού πέθαιναν συνεχῶς στήν ἤπειρο αὐτή. Πῶς θά μπορούσε ὅμως τότε νά δικαιολογηθεῖ ὁ μέγας πληθυσμός τῆς Ἀμερικῆς, τῆς ὁποίας ὄλα τά μέρη, ἀκόμη καί τά νησιά της, κατοικοῦνταν; Κατά τόν Θεοτόκη, ἡ πιό εὐλογη ἐξήγηση ἦταν ὅτι στήν ἤπειρο αὐτή ζοῦσαν συνεχῶς ἄνθρωποι γιά ἓνα διάστημα περισσότερο ἀπό 2 ἢ 3 χιλιάδες χρόνια. Ἔτσι, μόνο σ' ἓνα τέτοιο μακρὺ χρονικὸ διάστημα θά ἦταν

JÖCHER, Hrsg., *Allgemeines Gelehrten-Lexicon* 3 (Leipzig 1751) 566-567 καί τή συμπλήρωση τοῦ λεξικοῦ αὐτοῦ *Fortsetzung und Ergänzungen zu Christian Gottlieb Jöchers allgemeinem Gelehrten-Lexiko* 4 (Bremen 1813) 1833-1836, ὅπου καί ἀναλυτικὸς κατάλογος τῶν ἔργων του. Στὸ σχετικὸ ἄρθρο τῆς *Allgemeine Deutsche Biographie* 22 (Leipzig 1885) 43, γίνεται χαρακτηριστικὰ λόγος γιά μεγάλο ἀριθμὸ «nunmehr vergessenen und bedeutungslosen Schriften».

δυνατή ή εξάπλωση τῶν ἀνθρώπων σέ ὅλα τά τμήματα τῆς ἠπείρου αὐτῆς καί μάλιστα κάτω ἀπό τέτοιες δυσμενεῖς συνθήκες. Ὁ Θεοτόκης στήριξε τή χρονολόγηση αὐτή καί στή διήγηση τοῦ Πλάτωνα σχετικά μέ τή χαμένη ἤπειρο Ἐτλαντίδα καί τήν ἀρχαιότητά της¹²⁶, τήν ὁποία φαίνεται ὅτι ταύτιζε ἢ ἔστω συσχέτιζε μέ τήν Ἀμερική¹²⁷. Πρέπει νά σημειωθεῖ ἐδῶ παρενθετικά ὅτι καί σήμερα ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ Ἀμερική ἦταν ἤδη γνωστή στήν Ἀρχαιότητα¹²⁸ καί ὅτι ἡ ἀνακάλυψή της εἶχε γίνει οὐσιαστικά πολύ πρὶν τό 1492¹²⁹.

Στή συνέχεια ὁ Θεοτόκης ἀνέφερε ἀκόμη μία μαρτυρία ὑπέρ τῆς ἀρχαιότητος τῆς Ἀμερικής, στηριζόμενος σέ μιὰ παλιά παράδοση ἀπό τό Μεξικό γιά κάποιον παγκόσμιο κατακλυσμό καί τή σύγχυση τῶν

126. ΠΛΑΤΩΝ, Τίμαιος, 24e-25d.

127. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Τοῦ μακαρίου Νικηφόρου, ὁ.π., σ. 51. Ἡ ἄποψη αὐτή ἦταν προφανῶς διαδεδομένη στόν ἑλληνικό χῶρο τήν ἐποχή ἐκείνη. Βλ. ἐνδεικτικά τή γνώμη τοῦ ΙΩΑΝΝΗ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ-ΛΑΡΙΣΣΑΙΟΥ (ΛΟΓΙΩΤΑΟΥ), I. Ἀληθινή Ἱστορία τοῦ Λουκιανοῦ Σαμοσατέως (μετάφραση στή δημοτική - 1817). II. Ἱστορική τοπογραφία ἐνός μέρους τῆς Θετταλίας - 1817, εἰσαγωγή - φροντίδα Μ. Μ. Παπαιωάννου, Ἀθήνα 1989, σ. 96-97. Παλαιότερα ὁμως ἡ ἄποψη αὐτή δέν εἶχε γίνει δεκτὴ ἀπό τόν ΜΕΛΕΤΙΟ ΜΗΤΡΟΥ, Μητροπολίτη Ἀθηνῶν (Γεωγραφία παλαιά καί νέα, νέα ἐπεξεργασμένη ἔκδοση ἀπό τόν Ἀνθίμο Γαζή, τ. Δ', Βενετία 1807², σ. 87), ὁ ὁποῖος δέν πίστευε ὅτι στήν Ἀρχαιότητα ἦταν γνωστή ἡ ὑπαρξὴ τῆς Ἀμερικής.

128. Βλ. σχετικά D. ÉGINITIS, La contribution des géographes de l' antiquité à la découverte de l' Amérique, *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 6 (1931) 177-196, ὅπου γίνεται καί ἀξιολόγηση διαφόρων ἀρχαιοελληνικῶν μαρτυριῶν. Πολλές τέτοιες μαρτυρίες ἀνέφερε ἐπίσης καί ὁ ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ ΝΟΤΑΡΑΣ, Εἰσαγωγή εἰς τὰ γεωγραφικά καί σφαιρικά, Παρίσι 1716, σ. 147-153. Ἄς σημειωθεῖ ἐπίσης ὅτι μεγάλης σημασίας ἦταν ἡ συμβολή τοῦ Γεώργιου Γεμιστοῦ-Πλήθωνα στή διάδοση τοῦ γεωγραφικοῦ ἔργου τοῦ Στράβωνα -μαζί μέ ὀρισμένες δικές του διορθώσεις - στή Δύση, τό ὁποῖο πιθανῶς ἐπηρεάσε τόν Κολόμβο στήν προσπάθειά του γιά ἀναζήτηση ἄγνωστων μέχρι τότε κατοικημένων περιοχῶν τῆς γῆς. Βλ. Μ. V. ANASTOS, Pletho, Strabo and Columbus, in *Mélanges Henri Grégoire IV, Annuaire de l' Institut de Philologie et d' Histoire Orientales et Slaves* XII, Bruxelles 1952, σ. 1-18. Βλ. ἐπίσης A. DILLER, A. Geographical Treatise by Georgius Gemistus Pletho, *Isis* 27 (1937) 441-451.

129. Γιά τό ὅλο θέμα ἔχουν διατυπωθεῖ κατά καιροῦς διάφορες θεωρίες. Βλ. ἐνδεικτικά J. AYOUB, Were the Phoenicians the First to Discover America?, New York 1961. S. F. MORISON, The European Discovery of America, v. 1, The Northern Voyages, A.D. 500-1600, New York 1971. C. H. GORDON, Before Columbus. Links Between the Old World and Ancient America, New York 1971. H. R. HOLAND, Norse Discoveries and Explorations in America, 982-1362, London 1979. P. GALLESZ, Das Geheimnis des Drachenschwanzes. Die Kenntnis Amerikas vor Kolumbus, übers. von W. - D. Grün, Berlin 1980. Βλ. ἐπίσης F. FERNÁNDEZ-ARMESTO, Before Columbus: Exploration and Colonisation from the Mediterranean to the Atlantic, 1229-1492, Basingstoke/London 1987.

άνθρωπινων γλωσσῶν. Ὁ Θεοτόκης ἀνέφερε συγκεκριμένα μιά ἐπιγραφή, τὴν ὁποία βρῆκε καὶ μετέγραψε στὸ Μεξικὸ ὁ «*Καρέριος*». Στὴν ἐπιγραφή αὐτὴ μνημονευόταν κάποιοι παγκόσμιος κατακλυσμὸς καὶ ὁ ἐπακόλουθος θάνατος ὄλων τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ζώων ἐκτός «*τοῦ Κόξ καὶ τῆς αὐτοῦ συζύγου Κισχεκουετζάλ*». Τὸ σκάφος τους προσάραξε τελικὰ στὶς ὑπάρειες «*τοῦ Κουλουακκᾶν ὄρους*» καὶ οἱ δύο διασωθέντες ἔκαναν πολλὰ παιδιά, στὰ ὁποία ἓνα περιστέρι δώρησε τὴ δυνατότητα τῆς ὁμιλίας. Ἐπειδὴ ὅμως πολλὰ ἀπ' αὐτὰ δὲν μποροῦσαν νὰ συνεννοηθοῦν μὲ τὰ ὑπόλοιπα λόγῳ τῆς διαφορετικῆς τους γλώσσας, ἀναγκάστηκαν νὰ διασπαροῦν καὶ νὰ ἐγκατασταθοῦν σὲ πολλὰ μέρη τῆς Ἑλληνικῆς. Ἀπὸ τὰ παιδιά αὐτὰ κατάγονταν καὶ οἱ 15 πατριάρχες, δηλαδή, οἱ ἀρχηγοὶ φυλῶν, οἱ ὁποῖοι μιλοῦσαν τὴν ἴδια γλῶσσα καὶ οἱ ὁποῖοι ἴδρυσαν τελικὰ τὸ Μεξικὸ. Κατὰ τὸν Θεοτόκη, στὴν παραπάνω παράδοση εἶχαν ἀναμειχθεῖ ἀλήθειες μαζὶ μὲ πολλὰ ψεῦδη καὶ μύθους. Πάντως, σημασία εἶχε ἡ χρονολογικὴ ἔνδειξη τῆς πρώτης ἴδρυσης τοῦ Μεξικοῦ καὶ συγκεκριμένα τὸ ἔτος πού ὀνομαζόταν στὴ γλῶσσα τῶν κατοίκων τοῦ Μεξικοῦ «*Ὀμεκαγκλί*», δηλαδή, τὸ ἔτος «*ατκε*» (= 1325) ἀπὸ τὴν κτίση τοῦ κόσμου. Ἡ χρονολογία αὐτὴ ἀρκοῦσε, κατὰ τὸν Θεοτόκη, γιὰ νὰ δείξει ἀρχικὰ τὴν παλαιότητα τῆς παραπάνω παράδοσης. Ἐπιπλέον, ἀποτελοῦσε μιά καθαρὴ ἔνδειξη ὅτι ἡ ἴδρυση τοῦ Μεξικοῦ καὶ ἐπομένως ἡ πρώτη κατοίκηση τῆς Ἑλληνικῆς συνέβησαν ὡποσδήποτε μετὰ τὸν παγκόσμιον κατακλυσμὸ¹³⁰.

X

Οἱ παραπάνω πληροφορίες εἶναι σημαντικὲς, γιατί δείχνουν ἀκόμη μιά φορά τίς εὐρύτατες γνώσεις τοῦ Θεοτόκη. Χρειαζόνται, πάντως, κάποιο σχολιασμό στὸ σημεῖο αὐτό. Ἀρχικά, ἡ ταύτιση τῆς Ἑλληνικῆς μὲ τὴν ὑποτιθέμενη χαμένη ἡπειρο Ἑλληνίδα, πού μνημόνευσε ὁ Θεοτόκης, δὲν ἦταν κάτι τὸ νέο, ἀφοῦ ἡ ὑπόθεση αὐτὴ εἶχε διατυπωθεῖ πολλές φορές στὸ παρελθόν¹³¹. Γιὰ πρώτη φορά τὴν διατύπωσε ὁ Pedro Sarmiento de Gamboa τὸ 1572 στὸ ἔργο του *Historia de los Incas*, τὸ ὁποῖο δημοσιεύθηκε ὅμως μόλις τὸ 1906. Δεχόμενος τὴ σχετικὴ διήγηση τοῦ Πλάτωνα ὡς

130. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Τοῦ μακαρίου Νικηφόρου, ὁ.π., σ. 51-52.

131. Βλ. I. RODRIGUEZ PRAMPOLINI, *La Atlantida de Platon en los cronistas del siglo XVI, Ciudad de México 1947*. Σχετικὰ μὲ τὴν ἰδεολογικὴ χρῆση ἀρχαίων γεωγραφικῶν μαρτυριῶν μετὰ τὴν ἀνακάλυψη τῆς Ἑλληνικῆς γιὰ διάφορους σκοποὺς, βλ. M. MUND-DOPCHIE, *L' Extrême-Occident de l'antiquité classique et la découverte du Nouveau Monde: une manipulation de textes à des fins idéologiques, Nouvelle Revue du Seizième Siècle 8 (1990) 27-49*.

βάσιμη, ο Sarmiento de Camboa υποστήριξε ότι παλαιότερα υπήρχε μία πανατλαντική ηπειρος, ή οποία ξεκινούσε από τις άκτές της Ίσπανίας, τήν πόλη Gádiz, και συμπεριελάμβανε τά νησιά τών Άντίλλων και τήν Άμερική. Η Άτλαντίδα είχε κατοικηθεί από απογόνους του Νώε, οί όποίοι είχαν μεταβεί εκεί διά μέσου της Ίσπανίας και της Βόρειας Άφρικης και οί όποίοι είχαν δημιουργήσει άργότερα μία μεγάλη αυτοκρατορία. Όταν γύρω στό 1320 π.Χ. βυθίστηκε ή Άτλαντίδα στη θάλασσα, παρέμειναν κάποια σημεία γής, όπως π.χ. οί Δυτικές Ίνδιες, τά Κανάρια νησιά, ή πόλη Gádiz, για νά δείχνουν ότι υπήρξε κάποτε ή τεράστια αυτή ηπειρος. Κατά τόν Sarmiento de Gamboa, ή ύπαρξη παραδόσεων για τόν κατακλυσμό στους Ίνκας άντικατόπτριζε τίς ιστορικές τους παραδόσεις σχετικά μέ τή βύθιση της Άτλαντίδας¹³². Η θεωρία αυτή, ή όποία ήταν άρκετά διαδεδομένη μέχρι τό 1580, έτυχε άρνητικής κριτικής από υποστηρικτές διαφορετικών άπόψεων σχετικά μέ τήν πρώτη κατοίκηση της Άμερικής, κυρίως δέ από τόν José de Acosta στό έργο του *Historia natural y moral de las Indias* (Sevilla 1590)¹³³. Τό άποτέλεσμα ήταν νά έγκαταληφθεί τελικά ή θεωρία αυτή μετά τό 1600¹³⁴. Πάντως, στό άρθρο του για τήν Άμερική στην *Encyclopédie*, ό D. Diderot υποστήριξε ότι ή Άμερική ήταν ή γνωστή στην Άρχαιότητα ηπειρος Άτλαντίδα¹³⁵.

Άναφορικά δέ μέ τά στοιχειά πού χρησιμοποίησε ό Θεοτόκης από τόν Καρέριο, πρέπει νά σημειωθεί έδω άρχικά ότι ό τελευταίος ήταν ό Ίταλός περιηγητής Giovanni Francesco Gemelli Careri (1651-1725). Ό Gemelli Careri είχε σπουδάσει νομικά, είχε εισέλθει στό διοικητικό τομέα και από τό 1685 μέχρι τό 1687 είχε ταξιδέψει στην Ίταλία, Γαλλία,

132. Βλ. HUDDLESTON, *Origins*, ό.π., σ. 30.

133. Βλ. ό.π., σ. 52-53. Ό José de Acosta ήταν ένας από τούς πιο σημαντικούς έρευνητές του θέματος της πρώτης κατοίκησης της Άμερικής και είχε υποστηρίξει ως πιθανότερη τήν ύπαρξη κάποιου συνδέσμου γής μεταξύ της Άμερικής και του μέχρι τότε γνωστού κόσμου. Τή θεωρία του αυτή μάλιστα είχε διατυπώσει ό José de Acosta πριν άκόμη γίνει ή έξερεύνηση της Καμτσάτκας. Για τή γενικότερη συμβολή του José de Acosta, βλ. S. JARCHO, *Origin of the American Indian as Suggested by Fray Joseph de Acosta* (1589), *Isis* 50 (1959) 430-438. F. DEL PINO-DÍAZ, *La Renaissance et le Nouveau Monde: José d' Acosta, jésuite anthropologue (1540-1600)*, *L' Homme* 122/124 (1992) 309-326.

134. Βλ. HUDDLESTON, *Origins*, σ. 56.

135. Βλ. R. SWITZER, *America in the Encyclopédie*, in *Transactions of the Second International Congress on the Enlightenment*, v. IV (Studies on Voltaire and the Eighteenth Century 58), Genève 1967, σ. 1481-1499, στη σ. 1487. Για τά άρθρα στην *Encyclopédie* σχετικά μέ τήν Άμερική, βλ. επίσης S. E. MALUEG, *America in the Encyclopédie*, in *Transactions of the Fourth International Congress on the Enlightenment*, v. III, Studies on Voltaire and the Eighteenth Century 153, Oxford 1976, σ. 1381-1394.

Γερμανία και Ουγγαρία. Τόν Ιούνιο του 1693 ξεκίνησε να κάνει τό γύρο του κόσμου. Καθ' ὅδόν πέρασε και από τό Μεξικό, όπου ἔμεινε 11 μήνες. Στήν Ἰταλία γύρισε τό 1698, όπου δημοσίευσε σέ σύντομο διάστημα τίς ἐντυπώσεις του ἀπό τό ταξίδι αὐτό σέ 6 τόμους μέ τόν τίτλο *Giro del mondo* (Napoli 1699-1700). Τό ἔργο αὐτό γνώρισε μεγάλη ἐκδοτική ἐπιτυχία και μεταφράστηκε σέ πολλές γλώσσες. Ὅσον ἀφορᾷ τίς πληροφορίες τοῦ Gemelli Careri γενικά, παλαιότερα ὑπῆρχαν ὀρισμένες ἀμφισβητήσιες σχετικά μέ τήν ἀξιοπιστία τους. Σήμερα ὁμως θεωρεῖται ὅτι οἱ περιγραφές του εἶναι ἀξιόπιστες στά βασικά τους σημεῖα. Εἰδικά δέ γιά τήν περιγραφή τοῦ Μεξικοῦ, πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, θεωρήθηκε ὅτι εἶναι ἀκριβής και πολῦτιμη - μεταξύ τῶν ἄλλων δέ και ἀπό τόν Alexander von Humboldt-, κυρίως γιατί προερχόταν ἀπό μία πρώιμη ἐποχή, ἀπό τήν ὁποία δέν ὑπῆρχαν πολλές διαθέσιμες πληροφορίες γιά τό Μεξικό γενικά¹³⁶.

Εἰδικότερα γιά τήν παράδοση σχετικά μέ τόν κατακλυσμό ἀπό τό Μεξικό, στήν ὁποία ἀναφέρθηκε ὁ Θεοτόκης, πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι αὐτή εἶναι μία ἀπό τίς πολλές σχετικές παραδόσεις πού προέρχονται ἀπό τό χῶρο τῆς Κεντρικῆς Ἀμερικῆς. Ὁ ἀνθρωπολόγος F. Horcasitas ἔχει συγκεκριμένα ἐντοπίσει 63 διαφορετικές παραδόσεις κατακλυσμοῦ ἀπό τήν Κεντρική Ἀμερική, τίς ὁποῖες ἐρεύνησε γιά νά διαπιστώσει τυχόν βιβλικές ἐπιδράσεις καθώς και τήν ὕπαρξη αὐτοχθόνων στοιχείων. Κατατάσσοντας τίς παραδόσεις αὐτές ἀνάλογα μέ τά χαρακτηριστικά τῆς καθεμιᾶς, ὁ Horcasitas ἐπεσήμανε και 14 παραδόσεις, σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες ὁ κατακλυσμός αὐτός ἦταν παγκόσμιος, κατέστρεψε τή γῆ συνολικά και ἀπό τόν ὁποῖο διασώθηκαν μόνο μερικοί ἄνθρωποι¹³⁷. Μία ἀπό τίς παραδόσεις αὐτές τῶν Ἰνδιάνων πού χρησιμοποιοῦν τή γλώσσα Nahua, δηλαδή, τῶν Ἀζτέκων, μοιάζει πολύ μέ τήν παράδοση πού διέσωσε ὁ Gemelli Careri, ἡ ὁποία σχετίζεται μέ τήν ἴδρυση τῆς πόλης τοῦ Μεξικοῦ και ἡ ὁποία εἶναι στά βασικά της σημεῖα ἡ ἀκόλουθη. Οἱ μόνοι πού σώθηκαν πάνω σέ κάποιο κανό ἀπό τόν παγκόσμιο κατακλυσμό ἦταν ἕνας ἄνδρας ὀνόματι Cóchcox (ἢ Teocipactli) και μία γυναίκα ὀνόματι Chichequétzal (ἢ Xochiquétzal). Ὅταν τά νερά ὑποχώρησαν, τό κανό

136. Βλ. τό σχετικό ἄρθρο γιά τόν Gemelli Careri στό λεξικό τοῦ D. HENZE, *Enzyklopädie der Entdecker und Erforscher der Erde*, Bd. II, Graz 1983, σ. 332-333, όπου και πλούσια βιβλιογραφία. Βλ. επίσης A. MAGNAGHI, *Il viaggiatore Gemelli Careri e il suo "Giro del mondo"*, Bergamo 1900. G. ROGAI, *Voci esotiche nel "Giro del mondo"* di G. F. Gemelli Careri. Tesi di Laurea. Università degli Studi di Firenze, Facoltà di Lettere e Filosofia, Firenze 1962.

137. Βλ. F. HORCASITAS, *An Analysis of the Deluge Myth in Mesoamerica*, in A. DUNDES, ed., *The Flood Myth*, Berkeley/Los Angeles 1988, σ. 183-219, όπου και ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία γιά τό ὅλο θέμα.

τους προσάραξε τελικά στο βουνό Culhuacan (ή Colhuacan). Τά κωφάλαλα παιδιά τους πολλαπλασιάστηκαν, έως ότου ένα περιστέρι τά ξμαθε νά μιλοῦν διάφορες γλώσσες. Ἡ ἀσυνεννοησία ὅμως μεταξύ τους τά ἀνάγκασε τελικά νά διασκορπιστοῦν σέ διάφορα μέρη. Ἐπ' αὐτά, 15 πατριάρχες πού μιλοῦσαν τήν ἴδια γλώσσα, ἐνώθηκαν καί ἀφοῦ περιπλανήθηκαν 104 χρόνια, κατέληξαν τελικά στό μέρος πού σήμερα ὀνομάζεται Μεξικό. Ἡ πληροφορία πάντως σχετικά μέ τήν ἡμερομηνία ἴδρυσης τῆς πόλης τοῦ Μεξικοῦ τό 1325 ἀπό τήν κτίση τοῦ κόσμου, τήν ὁποία ἡμερομηνία οἱ Ἰνδιάνοι ὀνόμαζαν στή γλώσσα τους «ome calli» (στό πρωτότυπο τοῦ Gemelli Careri «ome cagli»), θεωρεῖται σήμερα ὅτι προέρχεται κατά πάσα πιθανότητα ἀπό κάποιο λάθος στήν ἀντιγραφή της¹³⁸.

Ὁ Θεοτόκης, παρότι δέν θεωροῦσε ἀπόλυτα ἀξιόπιστες τίς εἰδήσεις τοῦ Gemelli Careri, δέχθηκε πάντως τήν παραπάνω χρονολογία, γιατί κυρίως ἐνδιαφερόταν νά δείξει ὅτι ὁ βιβλικός κατακλυσμός εἶχε παγκόσμια ἐπίδραση καί ὅτι ἡ πρώτη κατοίκηση τοῦ Μεξικοῦ (καί τῆς Ἀμερικῆς γενικότερα) εἶχε συμβεῖ μετά τό γεγονός αὐτό. Ὑπάρχει βέβαια τό πρόβλημα μέ βάση πύ παλαιοδιαθηκικό κείμενο ἔγινε ὁ ὑπολογισμός αὐτός, δεδομένου ὅτι ὑπάρχουν σημαντικές διαφορές στίς σχετικές χρονολογίες μεταξύ τοῦ μασωριτικοῦ, τοῦ σαμαρειτικοῦ καί τοῦ κειμένου τῶν Ο΄. Συγκεκριμένα ἀπό τή δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου μέχρι τόν κατακλυσμό τά τρία αὐτά διαφορετικά κείμενα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ὑπολογίζουν ἀντίστοιχα 1656, 1307 καί 2242 (ἢ 2262) χρόνια¹³⁹. Ἄν υποθέσουμε εὐλογα ὅτι ὁ Θεοτόκης ἀκολουθοῦσε τό κείμενο τῶν Ο΄ καί ἐφόσον ὑπολόγιζε τήν κατοίκηση τῆς Ἀμερικῆς γύρω στά 2 μέ 3 χιλιάδες χρόνια πρίν τήν ἐποχή του, τότε θεωροῦσε πιθανότατα τήν προαναφερθεῖσα χρονολογία

138. Τά παραπάνω στοιχεῖα ἐλήφθησαν ἀπό μιά σχολιασμένη σύγχρονη ἔκδοση τῆς περιγραφῆς τοῦ Μεξικοῦ ἀπό τόν Gemelli Careri. Βλ. GIOVANNI FRANCESCO GEMELLI CARERI, *Viaje a la Nueva España, estudio preliminar, traducción y notas de Francisca Perujo* (Nueva Biblioteca Mexicana 29), México 1976, σ. 24-25, ὅπου ὑπάρχει καί ἀνατύπωση τῆς ἀζτεκικῆς παράστασης-ἐπιγραφῆς πού ἐρμήνευσε ὁ Gemelli Careri. Τό σχετικό κεφάλαιο τοῦ Gemelli Careri βασίζεται πάντως σέ σημαντικό βαθμό στό ἔργο τοῦ José de Acosta.

139. Βλ. E. MANGENOT, *Chronologie biblique*, in F. VIGOUROUX, éd., *Dictionnaire de la Bible* 2 (Paris 1899) 718-740, στή στήλη 721. W. VOLCK, *Noah und seine Söhne, Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche* 14 (Leipzig 1904³) 139-148, στίς σ. 140, 147-148. Βλ. καί τό ἄρθρο *Χρονολογία βιβλική. Παλαιά Διαθήκη, Θρησκευτική καί Ἠθική Ἐγκυκλοπαιδεία* 12 (1968) 371-373, στή στήλη 373. Βλ. ἐπίσης Prof. BERTHEAU, *Ueber die verschiedenen Berechnungen der zwei ersten Perioden in der Genesis und die ihnen zu Grunde liegenden chronologischen Annahmen, Jahresbericht der Deutschen morgenländischen Gesellschaft für 1845-1846* (Leipzig 1846) 40-58, στίς σ. 43-51.

τῆς ἴδρυσης τῆς πόλης τοῦ Μεξικοῦ ὡς τό ἔτος 1325 πρό Χριστοῦ. Ἡ χρονολογία αὐτή τοποθετεῖται ἔτσι σαφῶς μετά τήν ἡμερομηνία τοῦ κατακλυσμοῦ, ἡ ὁποία προκύπτει ἄν ἀφαιρέσουμε τά 2242 (ἢ 2262) χρόνια ἀπό τήν ἡμερομηνία δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδή, τό ἔτος 5508/9 π.Χ., ὅπως πιστευόταν τό 18ο αἰῶνα στήν Ὁρθόδοξη Ἀνατολή¹⁴⁰.

Ἀξίζει νά τονιστεῖ ἐδῶ παρενθετικά ὅτι ὁ Θεοτόκης ἔδειχνε ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιά τήν ὑπεράσπιση τῆς ἀξιοπιστίας τῆς βιβλικῆς χρονολογίας καί σέ ἄλλα ἔργα του. Στή μετάφραση τοῦ ἀντιβολταιρικοῦ ἔργου τοῦ Clémence ἔκανε λόγο σέ δύο ἐκτενεῖς σημειώσεις γιά τή σχέση τῆς βιβλικῆς χρονολογίας μέ τίς χρονολογίες τῶν Ἰνδῶν, τῶν Κινέζων, τῶν Χαλδαίων καί τῶν Αἰγυπτίων. Βασικός σκοπός του ἦταν νά ὑπερασπίσει τή βιβλική χρονολογία καί νά ἀναιρέσει τή βασισμένη σέ χρονικά ἄλλων λαῶν ἄποψη ὅτι ὁ κόσμος ἦταν πολύ ἀρχαιότερος ἀπ' ὅτι τόν παρουσίαζε ἡ Ἁγία Γραφή¹⁴¹. Ἀναφορικά δέ μέ τίς χρονολογικές διαφορές στό μασωριτικό, στό σαμαρειτικό καί στό κείμενο τῶν Ο', ὁ Θεοτόκης σημείωσε τά ἐξῆς χαρακτηριστικά: «Οἱ Χριστιανοί πιστεύειν ἐπαγγέλλονται τῶ τῶν ἱερῶν συγγραφέων ὕφει, οὐχί δέ ταῖς τῶν μεταγραφῶν ἀλλοιωσεσί τε καί παραδρομαῖς. Ἄχρισ οὐ δέ ἡ Ἐκκλησία ἀποφανθῆ, τίς τῶν τριῶν χρονολογιῶν προτιμητέα, τῶν ἄλλων ἀποβληθειῶν, οὐδεμία τούτων δύναται εἶναι εἰδικόν τῆς πίστεως ἡμῶν ἀντικείμενον. Σημείωσαι, ὅτι ἡ τῶν ὀρθοδόξων Ἐκκλησία τήν τῶν Ἑβδομήκοντα μετάφρασιν δεχομένη, τήν οὐ μόνον κατά τήν χρονολογίαν, ἀλλά καί κατά πάντα λόγον τῶν ἄλλων προτιμητέα [...] Ἡ γάρ κατά τούς Ἑβδομήκοντα χρονολογία ἀρχαιότερα ἐστί καί αὐτῆς τῆς λεγομένης βεβαίας, καί ἀμφιβόλου καί πλαστῆς τῶν Σινῶν ἱστορικοχρονολογίας»¹⁴². Ἀπό τό παράθεμα αὐτό φαίνεται καθαρά ἡ σημασία πού ἀπέδιδε ὁ Θεοτόκης στήν ἀπόλυτη ἀξιοπιστία τῆς χρονολογίας τῆς Βίβλου (εἰδικά τῶν Ο') σέ σχέση μέ ἄλλες παραδόσεις χρονολόγησής τοῦ κόσμου.

140. Βλ. π.χ. Π. ΚΟΝΤΟΣ, Ποικίλη Διδασκαλία, ἦτοι, ἀλφαβητάριον εὐμαθείας, Βιέννη 1806², σ. 1.

141. Βλ. [ΘΕΟΤΟΚΗΣ], Ἀπόδειξις, ὁ.π., σ. 593-610, 654-663. Τό ὄλο θέμα εἶχε ἀποτελέσει ἀντικείμενο σημαντικῶν συζητήσεων καί διαφωνιῶν τήν ἐποχή ἐκεῖνη. Βλ. τό σχετικό ἄρθρο Chronologie στήν *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* 3 (Paris 1753, nouvelle impression en facsimilé de la première édition de 1751-1780, v. 3, Stuttgart/Bad Cannstatt 1966) 390-400. Βλ. καί πτό πρόσφατα WHITE, A History, ὁ.π., v. I, σ. 249-265. A. T. GRAFTON, Joseph Scaliger and Historical Chronology: The Rise and Fall of a Discipline, *History and Theory* 14 (1975) 156-185. J. D. NORTH, Chronology and the Age of the World, in W. YOURGRAU/A. D. BRECK, eds., *Cosmology, History, and Theology*, New York 1977, σ. 307-333.

142. [ΘΕΟΤΟΚΗΣ], Ἀπόδειξις, ὁ.π., σ. 610.

Πρέπει, τέλος, να αναφερθεί επεξηγηματικά ότι ο παραπάνω τύπος παράδοσης περί κατακλυσμού δέν είναι ο πιο συνηθισμένος στην Κεντρική Ἀμερική. Γενικά πάντως, είναι πολύ δύσκολο να επισημανθεί με ακρίβεια ἂν πρόκειται για τελείως αυτόχθονη παράδοση ἢ για μία παράδοση ἐπηρεασμένη ἀπό τό βιβλικό πρότυπο μετά τήν ἄφιξη Χριστιανῶν ἱεραποστόλων στην Κεντρική Ἀμερική. Ὅσον ἀφορᾷ δέ εἰδικότερα τή θεωρία τοῦ Gemelli Careri, ἡ ὁποία διαδόθηκε ἀρκετά στή συνέχεια λόγω τῆς δημοσιότητας τοῦ ἔργου του¹⁴³, ἀξίζει ἐπίσης νά λεχθεῖ ὅτι προέρχεται βασικά ἀπό τήν ἐρμηνεία κάποιων ἀζτεκικῶν παραστάσεων. Ὑπάρχουν ὁμως πολλές ἀμφιβολίες γιά τό ἂν πράγματι ὁ Gemelli Careri τίς εἶχε ἐρμηνεύσει σωστά. Ἔχει διατυπωθεῖ μάλιστα ἡ ἄποψη ὅτι οἱ παραστάσεις αὐτές δηλώνουν οὐσιαστικά κάτι διαφορετικό. Κατά τόν José Fernando Ramirez, τό προαναφερθέν περιστέρι ἀντιστοιχεῖ στό γνωστό μεξικάνικο πουλί Tihuitochan, τοῦ ὁποίου ἡ κραυγή «Tihui» ἐρμηνεύεται ὅτι σημαίνει «ἄς πορευθοῦμε». Μέ βάση αὐτό, θεωρεῖται ὅτι οἱ ἐν λόγω παραστάσεις ἀναφέρονται μᾶλλον σέ θαλάσσιες περιπλανήσεις τῶν Ἀζτέκων¹⁴⁴. Οἱ ἀμφισβητήσεις αὐτές βέβαια δέν ἦταν γνωστές τότε στόν Θεοτόκη, γιά τόν ὅποιο οἱ πληροφορίες τοῦ Gemelli Careri εἶχαν ἰδιαίτερη σημασία στην προσπάθειά του νά ἀποδείξει τήν ἱστορική ἀξιοπιστία τῆς Ἀγίας Γραφῆς καί εἰδικότερα σέ σχέση μέ τόν παγκόσμιο κατακλυσμό.

XI

Ἡ Θεοτόκης προχώρησε στή συνέχεια στό ἀκανθῶδες θέμα πού εἶχε τίξει στην ἀρχή ὁ Νεόφυτος, δηλαδή, στό ὅτι διάφοροι ἄθεοι εἶχαν ἀρνηθεῖ τήν παγκοσμιότητα τοῦ κατακλυσμοῦ¹⁴⁵ μέ βάση τό ἐπιχείρημα

143. Πρβλ. F. VON SCHWARZ, *Sintfluth und Völkerwanderungen*, Stuttgart 1894, σ. 15-16 (Nr. 43). M. WINTERNITZ, *Die Flutsagen des Alterthums und der Naturvölker*, *Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 31 (1901) 305-333, στή σ. 311. Πρβλ. ἐπίσης HORCASITAS, *An Analysis*, σ. 191.

144. Βλ. R. ANDREE, *Die Flutsagen. Chronologisch betrachtet*, Braunschweig 1891, σ. 105-106.

145. Ἡ παγκοσμιότητα τοῦ κατακλυσμοῦ ἀποτελοῦσε μία παλιά, ὄχι μόνο χριστιανική ἀλλά καί ἰουδαϊκή παράδοση. Βλ. γενικά J. P. LEWIS, *A Study of the Interpretation of Noah and the Flood in Jewish and Christian Literature*, Leiden 1968. Ὑπῆρξαν, βέβαια, διαφορετικές ἀπόψεις γιά τό πῶς πρέπει νά κατανοηθεῖ ἡ παγκοσμιότητα αὐτή. Ἡ συντριπτική πλειοψηφία τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καί ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων δεχόταν τήν ἀπόλυτη γεωγραφική παγκοσμιότητα τοῦ κατακλυσμοῦ. Βλ. σχετικά στό ἄρθρο τοῦ E. MANGENOT, *Déluge*, in F. VIGOUROUX, éd., *Dictionnaire de la Bible* 2 (Paris 1899) 1343-1358, στίς στήλες 1350-1351. Ὑπῆρχαν βέβαια πολλά στοιχεῖα, τά ὁποῖα δέν συνηγοροῦσαν ὑπέρ μιᾶς τέτοιας παγκοσμιότητας τοῦ κατακλυσμοῦ. Βλ.

ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς ἙΑμερικῆς δέν εἶχαν ἐπηρεαστεῖ ἀπό τό κοσμογονικό αὐτό γεγονός. Ὁ Θεοτόκης δήλωσε εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ὅτι γνῶριζε καλά τό θέμα αὐτό καί «οὓς προτείνουσιν ἀλόγους οἱ ἄλογοι λόγους». Παραδείγματος χάριν, ὑποστηρίζαν ὅτι δέν ἐπαρκοῦσε «τό ἐπί γῆς ὕδωρ σύν αὐτῷ τῷ ὑπεράνω γῆς ὕδατι» γιά νά κατακλύσει ὀλόκληρη τή γήινη σφαῖρα καί νά ὑπερκαλύψει τίς κορυφές τῶν ψηλῶν βουνῶν. Ἐπιπλέον, ἰσχυρίζονταν ὅτι, ἀφοῦ τό νερό εἶναι βαρύτερο ἀπό τόν ἀέρα, δέν θά ἦταν ποτέ δυνατόν κάτι βαρύτερο «ἐποχεῖσθαι» καί «ἐπιπολάζειν» πάνω σέ κάτι ἐλαφρότερο. Ἔτσι, ἀφοῦ δέν ὑπῆρχε ἄλλη βάση «ἐπί τά τῆς γῆς ἔσχατα» ἐκτός ἀπό τόν ἀέρα γιά νά στηριχθεῖ τό νερό, τότε ἀναγκαστικά δέν θά ἦταν ποτέ δυνατό νά καλύφθηκε ἀπό νερό ὀλόκληρη ἡ ἐπιφάνεια τῆς γῆς. Δέν θά μπορούσε κανείς ἐπίσης νά ἰσχυριστεῖ ὅτι στή συνεχόμενη ἐπιφάνεια τοῦ νεροῦ ὑπάρχουν ὑψηλότερα ἢ χαμηλότερα σημεῖα καί ἐπομένως ὅτι μερικές φορές θά μπορούσαν νά καλυφθοῦν ἀπό τό νερό τά ὑψηλότερα μέρη τῆς γῆς. Ἄλλωστε, ὅταν δέν ὑπάρχουν κύματα, ὀλόκληρη ἡ ἐπιφάνεια τοῦ νεροῦ εἶναι «διά τήν τῶν μερῶν ἰσορροπία, μία συνεχῆς ἐπίπεδος καί τῷ ὀρίζοντι παράλληλος»¹⁴⁶.

Ὁ Θεοτόκης δέν θεώρησε ἀναγκαῖο στό σημεῖο αὐτό νά ἀναιρέσει τίς ἀπόψεις αὐτές καί τυχόν ἄλλες σαθρότερες, «ὡν τήν μνήμην ἔναυλον οὐκ ἔχω», ὅπως ὁμολόγησε, μέ ἐπιστημονικά ἐπιχειρήματα. Οἱ ὑποστηρικτές τέτοιων ἀπόψεων ἦταν οὐσιαστικά ἀσύνητοι, «ἐν τοῖς διαλογισμοῖς αὐτῶν ματαιωθέντες» (πρβλ. Ρωμ. 1:21), ἐπειδή δέν ἤθελαν νά ὑποτάξουν τίς πεπερασμένες δυνάμεις τῆς φύσης καί τούς νόμους τῆς σ' ἐκεῖνον πού χορήγησε καί μεταβάλλει τά πάντα καί δημιουργεῖ ὅλη τήν κτίση ἀπό τό μηδέν, δηλαδή, στόν Θεό. Ἐπομένως, στίς περιπτώσεις αὐτές θά χρειαζόταν πρῶτα νά πειστοῦν οἱ ἀμφισβητοῦντες «διά τῶν ἀναγκαίων λόγων» ὅτι ὑπάρχει Θεός καί ὅτι εἶναι «ὑπερτέλειον ὄν»· ἔπειτα δέ ὅτι εἶναι προνοητής, γιατί ἔδωσε στους ἀνθρώπους τήν Ἁγία Γραφή, καί παντοδύναμος, ἐπειδή δημιουργεῖ τά πάντα καί μπορεῖ νά κάνει ὅ,τι θέλει. Φυσικά, ὁ Θεός, κατά τόν Θεοτόκη, μπορούσε νά κάνει κάτι ἀσύγκριτα πῶς δύσκολο ἀπό τόν παγκόσμιο κατακλυσμό, ἄσχετα ἂν κάτι τέτοιο φαίνεται μέ ἀνθρώπινα κριτήρια μᾶλλον ἀδύνατο. Συμπερασματικά, μόνο ὅταν οἱ ἄθεοι ἀποδέχονταν τήν Ἁγία Γραφή ὡς θεῖο δῶρο, τότε θά μπορούσαν νά πειστοῦν γιά τή βεβαιότητα τοῦ βιβλικοῦ λόγου καί νά τόν χρησιμοποιήσουν σάν λυχνάρι πού θά τούς ὀδηγοῦσε μέ ἀσφάλεια

ἔνδεικτικά F. H. WOODS, Deluge, in J. HASTINGS, ed., *Encyclopaedia of Religion and Ethics* 4 (1911) 545-557, στίς σ. 545-546.

146. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Τοῦ μακαρίου Νικηφόρου, ὁ.π., σ. 52.

στόν τραχύ και δύσκολο δρόμο τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας τῆς φύσης¹⁴⁷.

Ὁ Θεοτόκης ὁμως συνέχισε τὴν κριτικὴν κατὰ τῶν ὑποστηρικτῶν τέτοιων ἀπόψεων σὲ ὕψος ὀξύτερο καὶ εἰρωνικότερο. Οἱ ἄθεοι αὐτοὶ, πρὶν κἄν γίνουν οἱ ἐξερευνήσεις στὴν Καμτσάτκα, εἶχαν προσπαθήσει νὰ ἀναιρέσουν τὴν Ἁγία Γραφή. Ὁ Θεοτόκης παρομοίασε τὶς προσπάθειές τους μὲ πολεμικὲς ἐνέργειες πού ξεκινούσαν ἀπὸ κάποιον «ὄχυρό», τὸ ὁποῖο εἶχαν θεμελιώσει «ἐν τοῖς ὑπερμηκίστοις μεταξὺ ἡμῶν καὶ τῶν ἀντιπόδων ἀποστήμασι». Ἀπὸ ἐκεῖ ἐκτόξευαν τὰ βέλη τους μὲ σκοπὸ νὰ πλήξουν τὴν Ἁγία Γραφή. Συγκεκριμένα, ἰσχυρίζονταν ὅτι οἱ ἄνθρωποι καὶ τὰ ζῶα τῆς Ἀμερικῆς δὲν μπορούσαν νὰ εἶχαν προέλθει ποτέ ἀπὸ τὸν Νῶε καὶ τὴν κιβωτὸν του, δεδομένου ὅτι ἡ ἀπόσταση μεταξὺ τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου καὶ τῆς Ἀμερικῆς ἦταν τεράστια καὶ δὲν ἦταν δυνατό νὰ καλυφθεῖ (ἐν μέσῳ δυσδιόδευτον ἐπιδεικνύντες διάστημα). Μὲ βάση τὶς ἀπόψεις αὐτές, κατέληγαν τελικὰ στὸ συμπέρασμα ὅτι «οὐδ' ὁ ἱστορούμενος παγκόσμιος κατακλυσμός ἀληθής». Ὁ Θεοτόκης ὑπαινισσόταν προφανῶς ἐδῶ τὴ θεωρία σχετικὰ μὲ τοὺς Προαδαμίτες ἢ κάποιες παρόμοιες πολυγενετικὲς ἀπόψεις (π.χ. τοῦ Voltaire¹⁴⁸). Ὅμως, κατὰ τὴ γνώμη του, τὸ μέλλον εἶχε διαψεύσει οἰκτρὰ τὶς ἐλπίδες τῶν ὑποστηρικτῶν τέτοιων θεωριῶν. Μετὰ τὶς προαναφερθεῖσες ἐξερευνήσεις στὴν Καμτσάτκα, ἡ τεράστια δῆθεν ἀπόσταση μεταξὺ τοῦ Παλαιοῦ καὶ τοῦ Νέου Κόσμου ἀποδείχθηκε οὐσιαστικὰ πολὺ μικρὴ. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ καταστραφεῖ ἐκ βάθρων τὸ «ὄχυρό» τῶν ἀθέων, ἀφοῦ δὲν εἶχε πλέον τόπο νὰ σταθεῖ, καὶ νὰ καταποντιστεῖ «σὺν αὐτοῖς βέλεσι [...] καὶ τοῖς φρενολήπτοις τοξόταις». Τὸ συμπέρασμα τοῦ Θεοτόκη ἦταν ὅτι τέτοιες ἐνέργειες κατὰ τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἦταν καταδικασμένες a priori σὲ ἀποτυχία. «Θεός γάρ διὰ πάντα τελευτᾷ, καὶ νικᾷ διὰ παντός ἢ ἀλήθεια»¹⁴⁹.

Μὲ τὰ λόγια αὐτὰ ὁ Θεοτόκης τελείωσε τὴν ἐκτενὴ ἐπιστολὴν του, τονίζοντας στὸν ἐπίλογο ὅτι δὲν γνώριζε ἂν τὰ στοιχεῖα αὐτὰ θά ἱκανοποιούσαν τὶς ἀπορίες τοῦ Νεόφυτου. Ἀναλογιζόμενος δὲ ὅτι ὁ Νεόφυτος τὸν εἶχε ἀποκαλέσει «διδάσκαλον», τόνισε μετριόφρονα τὸ νεαρόν τῆς ἡλικίας του - ἦταν 42 χρονῶν τότε - καὶ ὀνόμασε τὸν ἑαυτοῦ «παιδίον» σὲ σχέση μὲ τὸν «σεβασμιώτατον» Νεόφυτο. Εὐχῆθηκε δὲ νὰ ἀξιωθεῖ κάποτε νὰ γηροκομήσει τὴν «αἰδέσιμον [...] πολιάν» τοῦ Νεόφυτου, αὐτὸς δὲ νὰ παιδαγωγῆσει τὴ δικήν του «εὐρίπιστον [...] νεότητα»¹⁵⁰. Πρόκειται

147. Ὁ.π., σ. 52-53.

148. Βλ. VOLTAIRE, *Essai sur les moeurs [...]*, t. I, Paris 1963, σ. 28-31 καὶ t. II, Paris 1963, σ. 330-346.

149. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Τοῦ μακαρίου Νικηφόρου, ὁ.π., σ. 53.

150. Ὁ.π.

για στοιχεΐα πού δείχνουν τήν οικειότητα καί τήν άμοιβαία εκτίμηση μεταξύ τών δύο άνδρων, οί όποίοι είχαν ανταλλάξει καί άλλες επιστολές μεταξύ τους. Εΐναι γνωστή επίσης ή άλληλογραφία του Νεόφυτου καί μέ τόν Εϋγένιο Βούλγαρι¹⁵¹, όταν καί αυτός βρισκόταν για κάποιο διάστημα στό γερμανικό χώρο. Δέν αποκλείεται μάλιστα ό Βούλγαρις, πού είχε στενές σχέσεις μέ τόν Θεοτόκη, νά τόν είχε συστήσει στόν Νεόφυτο. 'Ο Ζαβίρας μάλιστα αναφέρει ένα απόσπασμα επιστολής του Βούλγαρη προς τόν Νεόφυτο για κάποιο θεολογικό ζήτημα, όπου ό Βούλγαρις πρότεινε νά ακούσουν καί τή διαιτητική γνώμη του Θεοτόκη, για τόν όποιο εκφράστηκε επαινετικότητα (*ώς άνήρ ών, ουχ όπως τή θύραθεν σοφία κομών, αλλά καί τήν έσω ταύτης καί ήμετέρας εϋ μάλα ήκων, καί τῷ υπέρ ευσεβείας ζήλω, καί τών καθ' αυτήν δογμάτων τή όρθότητι καλλυνόμενος. Τούτου ή μαρτυρία, αντί χιλίων έσται, μάλλον δέ αντί πάντων τών ευσεβεΐν αίρουμένων*)¹⁵².

XII

Προχωρώντας στό σχολιασμό του τελευταίου τμήματος τής επιστολής, πρέπει νά τονιστεί αρχικά ή μεγάλη σημασία πού έδινε ό Θεοτόκης στην 'Ορθόδοξη χριστιανική του πίστη, τήν όποία δέν είχε πρόθεση νά άμφισβητήσει ποτέ, παρά τήν ένασχόλησή του μέ πολλά καί διάφορα επιστημονικά θέματα. 'Ο όξϋς, δηκτικός καί ειρωνικός του τόνος άπέναντι στις διάφορες αντιβιβλικές θεωρίες ήταν προφανέστατα επηρεασμένος από τό γενικότερο κλίμα τής εποχής του Διαφωτισμού, τό όποιο χαρακτηριζόταν από έντονες άμφισβητήσεις τής 'Αγίας Γραφής, τής 'Εκκλησίας καί τής χριστιανικής διδασκαλίας γενικότερα. 'Ο Θεοτόκης, όπως εΐναι γνωστό, έπαιξε άργότερα σημαντικό ρόλο στην άπολογητική προσπάθεια τής 'Ορθόδοξης 'Εκκλησίας κατά τών ιδεών του Διαφωτισμού καί μετέφρασε στα έλληνικά τό 1794, προσθέτοντας εκτενείς σημειώσεις στό τέλος, ένα έργο του Clémence κατά του Voltaire¹⁵³, ενός εκπροσώπου του Διαφωτισμού πού είχε ασκήσει όξϋτατη κριτική στην 'Αγία Γραφή¹⁵⁴.

151. Βλ. ένδεικτικά MORAUX, Bibliothèque, ό.π., σ. 136. ΤΖΩΓΑΣ, 'Η περι μνημοσύνων έρις, ό.π., σ. 22. CAMARIANO-CIORAN, Les Académies princières, ό.π., σ. 415.

152. Παρά ΖΑΒΙΡΑ, Νέα 'Ελλάς, ό.π., σ. 492.

153. Για τόν αντιβουλευτικό άγώνα του Θεοτόκη, βλ. ΜΟΥΡΟΥΤΗ-ΓΚΕΝΑΚΟΥ, 'Ο Νικηφόρος Θεοτόκης, ό.π., σ. 52-57. Βλ. καί τόν έντονα αντιβουλευτικό πρόλογο του ΘΕΟΤΟΚΗ στη μετάφραση του έργου του CLÉMENCE, 'Απόδειξις, ό.π., σ. στ' -ιζ'.

154. Βλ. ένδεικτικά Α. AGES, Voltaire and the Old Testament: the Testimony of his Correspondence, in *Transactions of the Second International Congress on the Enlightenment*, v. I (Studies on Voltaire and the Eighteenth Century 55), Genève 1967, σ. 43-63. Εϊδικά

Στό έργο του αυτό ό Clémentine αναφέρθηκε καί στό πρόβλημα τοῦ κατακλυσμοῦ¹⁵⁵, «τό διηλεκτές ἀντικείμενον τῶν σοφισμάτων τῶν ἀπίστων»¹⁵⁶, ἐνῶ ό Θεοτόκης προσέθεσε στό τέλος καί όρισμένα δικά του σχόλια¹⁵⁷. Πτυχές αὐτῆς τῆς γενικότερης πολεμικῆς του κατά τοῦ ἀντιχριστιανικοῦ χαρακτήρα τοῦ Διαφωτισμοῦ διαπιστώνονται ἤδη στήν πρώτη ἐποχή πού ἐξετάσαμε. Τά στοιχεῖα αὐτά ἐπιβεβαιώνουν τή γενική ὁμολογία ὄλων τῶν ἐρευνητῶν τῆς προσωπικότητας τοῦ Θεοτόκη, δηλαδή, ὅτι ἡ ἐνασχόλησή του μέ τίς φυσικές-θετικές ἐπιστήμες δέν ἐπηρέασε τό Ὁρθόδοξο πιστεύω του καί ὅτι ἡ ἐπιστημονική του ἐρευνα παρέμεινε πάντα ὑποταγμένη στούς γενικότερους θρησκευτικούς προσανατολισμούς του¹⁵⁸.

Εἰδικά γιά τό θέμα τοῦ παγκόσμιου κατακλυσμοῦ, πρέπει νά σημειωθεῖ ἐπιπλέον ὅτι ἀποτέλεσε ἕνα ἀπό τά πιό πολυσυζητημένα θέματα στίς ἱστορικές σχέσεις μεταξύ θρησκείας καί ἐπιστήμης. Μέ ἀφορμή τό θέμα αὐτό, πολλοί προσπάθησαν νά δείξουν τή συμφωνία ἢ τή διαφωνία τῆς Ἁγίας Γραφῆς μέ τή γεωλογία καί τήν παλαιοντολογία καθῶς καί μέ τή συγκριτική ἐθνολογία καί μυθολογία. Οἱ προσπάθειες νά ἐπιτευχθεῖ κάποια συμφωνία τό 16ο καί 17ο αἰῶνα εἶχαν βασικά ἀποτύχει, ὅπως ἔδειξε ὁ D. Cameron Allen¹⁵⁹. Τό ἴδιο συνέβη καί τό 18ο αἰῶνα, στόν ὁποῖο ἀναφερόμαστε, ἀλλά καί τό 19ο αἰῶνα, ὅταν ἡ ἔνταση μεταξύ θρησκείας καί ἐπιστήμης ὀξύνθηκε σημαντικά¹⁶⁰. Ἐνα ἀπό τά μεγαλύτερα προβλήματα τό 19ο αἰῶνα ἦταν ἄν ὁ βιβλικός κατακλυσμός εἶχε ἀποτελέσει πράγματι

γιά τήν Πεντάτευχο καί τό θέμα τοῦ κατακλυσμοῦ, βλ. D. LÉVY, *Voltaire et son exégèse du Pentateuque: critique et polémique* (Studies on Voltaire and the Eighteenth Century 130), Banbury, Oxfordshire 1975, σ. 21-34. Βλ. ἐπίσης B. E. SCHWARZBACH, *Voltaire's Old Testament Criticism* (Études de Philosophie et d' Histoire 20), Genève 1971.

155. Βλ. CLÉMENTINE, Ἐπίδοξαι, ὁ.π., σ. 350-355.

156. Ὁ.π., σ. 350.

157. Βλ. [ΘΕΟΤΟΚΗΣ], ὁ.π., σ. 621.

158. Πρβλ. PODSKALSKY, *Griechische Theologie*, ὁ.π., σ. 371.

159. D. CAMERON ALLEN, *The Legend of Noah. Renaissance Rationalism in Art, Science and Letters* (Illinois Studies in Language and Literature 33/3-4), Urbana 1963.

160. Βλ. ἐνδεικτικά WHITE, *A History*, ὁ.π., v. I, σ. 225-248. R. RAPPAPORT, *Geology and Orthodoxy: The Case of Noah's Flood in Eighteenth-Century Thought*, *The British Journal for the History of Science* 11 (1978) 1-18. C. C. GILLISPIE, *Genesis and Geology. A Study in the Relations of Scientific Thought, Natural Theology, and Social Opinion in Great Britain, 1790-1850* (Harvard Historical Studies 58), Cambridge, MA 1951, New York/London 1959². Γιά τή σημασία τοῦ βιβλίου αὐτοῦ τοῦ Gillispie, βλ. N. A. RUPKE, C. C. Gillispie's *Genesis and Geology*, *Isis* 85 (1994) 261-270. Βλ. ἐπίσης C. RUSSELL, *Noah's Flood: Noah and the Neptunists*, *Faith and Thought* 100 (1972/73) 143-158. J. R. MOORE, *Charles Lyell and the Noachian Deluge*, *Evangelical Quarterly* 45 (1973) 141-160.

τήν άφορμή για ριζικές γεωλογικές αλλαγές και άν σχετιζόταν με τή Θεία πρόνοια και τήν επέμβαση του Θεού στις φυσικές διαδικασίες. Τό θέμα του κατακλυσμού είχε συζητηθεί και στην Έλλάδα τήν ίδια περίοδο με σκοπό νά δειχθεί ή συμφωνία Βίβλου και έπιστήμης¹⁶¹, παρότι παρατηρούμε παράλληλα και άμφισβητήσεις τής ιστορικότητας του παγκόσμιου κατακλυσμού¹⁶². Εϊδικά πάντως για τό χῶρο τής Δυτικής Εύρώπης, άξίζει νά σημειωθεί έδῶ ότι ένας από τούς σημαντικότερους άμφισβητές του παγκόσμιου κατακλυσμού - έκτός του Baron d' Holbach - ύπῆρξε ό Voltaire. Κατά τή γνώμη του, τό βιβλίο τής Γενέσεως ήταν μία συλλογή λαϊκών - ὄχι άποκλειστικά Ιουδαϊκών- μύθων και παραδόσεων και ένας παγκόσμιος κατακλυσμός ήταν έπιστημονικά τελείως άδύνατος. ΈΗ μόνη λύση θά ήταν νά έντάξει κανείς τό ὄλο θέμα στό χῶρο του θαύματος. Άλλά σέ άλλο σημείο, ό Voltaire άναφέρθηκε έντελῶς άρνητικά στό πῶς δημιουργούνται τά «θαύματα» άνάμεσα σέ άγράμματος και άμόρφωτους λαούς¹⁶³. Στην ίδια κατεύθυνση φαίνεται ότι κινείται γενικά και τό σχετικό άρθρο «Déluge» του Boulanger στην *Encyclopédie*, στό ὅποιο έξετάστηκαν τά ύπέρ και τά κατά τής θεωρίας για τόν παγκόσμιο κατακλυσμό¹⁶⁴. Τό κλίμα αυτό έξηγεί τό γιατί ό Θεοτόκης τήν ίδια έποχή προσπάθησε νά ύποστηρίξει τήν ιστορικότητα και τήν άξιοπιστία τής βιβλικής αυτής παράδοσης. Τό χαρακτηριστικό δέ είναι ότι δέν άναίρεσε πάντα τίς έπιστημονικές άντιρρήσεις κατά του κατακλυσμού, ὅπως είδαμε παραπάνω, αλλά κατέφυγε συχνά στην παντοδυναμία του Θεού, πῶγμα πού δείχνει φανερά τίς θρησκευτικές του προτεραιότητες.

Τέλος, πρέπει νά άναφερθεί ότι ύπάρχουν και άλλα στοιχεία, τά

161. Βλ. ένδεικτικά Κ. ΒΑΡΔΑΛΑΧΟΣ, Φυσική Πειραματική, περιεκτική τῶν νεωτέρων έφευρέσεων, Βιέννη 1812, σ. 745-751. Α. C. GASPARI, Εϊσαγωγή γενική τής Γεωγραφίας εις πλήρη τής γῆς γνώσιν, μετάφραση και έκδοση από τούς άδελφούς Καπετανάκη, τ. Β΄, Βιέννη 1816, σ. 258-269.

162. Βλ. μία χαρακτηριστική μαρτυρία του ΣΤΡΑΤΗΓΟΥ ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗ, Όράματα και Θάματα, μεταγραφή, εϊσαγωγή, κείμενο, σημειώσεις Α. Ν. Παπακόστα, Άθήνα 1983, σ. 96.

163. Βλ. VOLTAIRE, Dictionnaire philosophique, texte établi par R. Naves, Paris 1954, σ. 212-225, 314-320, 547-550.

164. Βλ. *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* 4 (Paris 1754, nouvelle impression en facsimilé de la première édition de 1751-1780, v. 4, Stuttgart/Bad Cannstatt 1966) 795-803. Πρέπει νά σημειωθεί έδῶ ότι, παρά τίς γενικές κατευθύνσεις τῶν Diderot και d' Alembert, πολλά άρθρα θρησκευτικού περιεχομένου στην *Encyclopédie* συντάχθηκαν από έρωμένους και μάλιστα σύμφωνα με τίς παραδοσιακές θρησκευτικές άντιλήψεις. Βλ. W. E. REX, "Arche de Noé" and other religious articles by Abbé Mallet in the *Encyclopédie, Studies in Eighteenth-Century Culture* 5 (1976) 333-352.

όποια συνηγορούν στο ότι η Ἀμερική δημιουργούσε διάφορα θεολογικά προβλήματα τό 18ο αἰώνα, ἄσχετα ἂν αὐτά δέν ἀποτελέσαν σημαντικές αἰτίες ἐρίδων. Βασική ἀφετηρία τῶν σχετικῶν προβλημάτων ἦταν πάλι ἡ συγκεκριμένη *νοοτροπία*, ἡ ὁποία παρουσιάστηκε στήν ἀρχή τοῦ παρόντος ἄρθρου καί τῆς ὁποίας οἱ ἐκφάνσεις ἦταν ἀρκετά διαφοροποιημένες. Μιά τέτοια περίπτωση παρατηρεῖται στό μοναχό Κύριλλο Λαυριώτη ἀπό τήν Πάτρα (1741/44-1829), ὁ ὁποῖος στήν πολύτομη καί ἀνέκδοτη *Ἑρμηνεία εἰς τήν Ἀποκάλυψιν* ἔθιξε καί τό θέμα τῆς Ἀμερικής. Τό κύριο πρόβλημα γιά τόν Κύριλλο ἦταν τό ἂν ἡ Ἁγία Γραφή γνώριζε τήν ὑπαρξη τῆς Ἀμερικής ἢ ὄχι. Σ' ἓνα λόγο του μετά τό τέλος τῆς *Ἑρμηνείας εἰς τήν Ἀποκάλυψιν*, ἀναφέρθηκε καί στό ἡμισφαίριο τῆς γῆς, «*τό ὕφ' ἡμᾶς ἔτερον, ὃ ἔστιν ἡ Ἀμερική*». Ὁ Κύριλλος ἔκανε λόγο γιά κάποιον Ὁρθόδοξο αὐτοκράτορα, ὁ ὁποῖος μελλοντικά θά ἐλευθέρωνε τό λαό τοῦ Θεοῦ ἀπό τήν τυραννία τῶν Τούρκων καθώς καί τήν προπαγάνδα τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν καί τῶν Προτεσταντῶν καί θά προσκαλοῦσε ὄλους τοὺς μή Ὁρθόδοξους νά ἀσπαστοῦν αὐτήν τήν πίστη. Τό μελλοντικό αὐτό βασίλειο θά ἐπεκτεινετο σ' ὀλόκληρη τή γῆ, θά περιελάμβανε δέ καί τήν Ἀμερική. Στό πλαίσιο αὐτό, ὁ Κύριλλος τόνισε ὅτι ἡ Ἁγία Γραφή γνώριζε πράγματι αὐτό τό μέρος τῆς γῆς, ἄσχετα ἂν μερικοί ὑποστήριζαν τό ἀντίθετο γιά νά δικαιώσουν τή θεωρία τους σχετικά μέ τήν τυχαία καί αὐτόματη γένεση τῶν ὄντων¹⁶⁵. Ὁ Κύριλλος ἀναφέρθηκε στό σημεῖο αὐτό καί στίς αἰτιάσεις πού διατυπώνονταν τότε ἐναντίον τῆς πρόνοιας τοῦ Θεοῦ, μάλιστα δέ εἰδικά σέ σχέση μέ τοὺς κατοίκους τῆς Ἀμερικής καί τῆς ὑποτιθέμενης μή καταγωγῆς τους ἀπό τοὺς Πρωτοπλάστους. Ὁ Κύριλλος προσπάθησε νά ἀποδείξει ἀκριβῶς τό ἀντίθετο, δηλαδή, ὅτι ἡ Ἁγία Γραφή γνώριζε στήν πραγματικότητα τήν ἡπειρο αὐτή καί ἄρα ὅτι ὁ Θεός σίγουρα τήν εἶχε συμπεριλάβει στά σχέδιά του γιά τή σωτηρία ὄλων τῶν ἀνθρώπων.

Σ' ἓναν ἄλλο λόγο του, ὁ Κύριλλος ἀναφέρθηκε ἐκτενέστερα στό ὄλο θέμα καί τόνισε ὅτι ὁ Ἰωάννης ὁ Θεολόγος γνώριζε σαφῶς τήν ὑπαρξη τῆς Ἀμερικής «*ἐμφράξας πάντων τῶν ἀθέων τά βλάσφημα στόματα, λεγόντων τοὺς ἀνθρώπους γενέσθαι ἐξ αὐτομάτου, καί οὐκ ἐκ τοῦ Ἀδάμ παραχθῆναι ὑπό τοῦ ἐνός τρισυποστάτου Θεοῦ, ὡς δῆθεν τῆς Ἀμερικής*

165. ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΛΑΥΡΙΩΤΗΣ, Πρὸς τοὺς μή δεχομένους τήν χιλιετή τοῦ Χριστοῦ μακαρίαν βασιλείαν, Λόγος 7, Χειρόγραφο I τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Τόμος 8, § εἰκο'. Βλ. καί Α. ARGYRIOU, Les exégèses grecques de l' Apocalypse à l' époque turque (1453-1821). Esquisse d' une histoire des courants ideologiques au sein du peuple grec asservi (Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Σειρά Φιλολογική καί Θεολογική 15), Θεσσαλονίκη 1982, σ. 640.

άγνωστου ούσης παρά τοίς πάλαι άνθρωποις και τοῦ Ἑαμερικού ταύτην μετά πολλῶν κινδύνων και πόνων, και δαπάνης χρημάτων και ἀνθρωπίνων σωμάτων εὐρόντος». Ἐνέφερε δέ διάφορα χωρία ἀπό τήν ἙΑποκάλυψιν (5:2-3, 13) γιά νά δείξει ὅτι ἡ χρησιμοποιούμενη ἔκφραση «ὑποκάτω τῆς γῆς» σήμαινε ὅτι ὁ ἙΙωάννης γνώριζε τήν ἙΑμερική¹⁶⁶, τῆς ὁποίας οἱ κάτοικοι, μετά τή πτώση τῶν δύο θηρίων, θά μετεστρέφοντο στήν ἙΟρθοδοξία. Ἐπομένως, κατά τόν Κύριλλο, «ἐπιστομίζονται τοίνυν πάντες οἱ ἄλλοτριόφρονες ἙΑθεοί, λέγοντες τήν θεϊάν Γραφήν μή εἶδέναι οὐδ' ὄλωσ τήν ἙΑμερικήν, τοῦ Θεολόγου ταύτην οὐ μόνον εἰπόντος, ἀλλά και τήν εἰς τόν Χριστόν πίστιν αὐτῆς»¹⁶⁷. Οἱ ἀπόψεις αὐτές τοῦ Κύριλλου δέν πρέπει νά ἐκπλήσσουν, γιατί ὄλο τό ὄγκῶδες ἔργο του βριθεἰ ἀπό τέτοιες ὑπερβολικές ἐρμηνεἰες και προεκτάσεις, ἀφοῦ ὁ Κύριλλος ἐπεδίῶκε νά δείξει ὅτι ἡ ἙΑποκάλυψις προέβλεψε σχεδόν τά πάντα. Πάντως, σημασία ἔχει ὅτι ἔθιξε τό θέμα τῆς ἙΑμερικής και σέ ἄλλα σημεἰα τοῦ ἔργου του, γεγονός πού ὑποδηλώνει ὅτι θά εἶχε σίγουρα κάποιες ἀφορμές γιά νά τό συζητήσει. Δεδομένου δέ ὅτι ἦταν πολύ ἐριστικός και εἶχε προβλήματα μέ πολλούς λογίους τῆς ἐποχῆς του, εἶναι πολύ πιθανό νά εἶχε θίξει κάποιος ἀπ' αὐτούς τό παρόν θέμα και νά εἶχε προκαλέσει ἔτσι τήν παραπάνῳ ἀντίδραση τοῦ Κύριλλου.

XIII

Μετά τίς ἐκτενεἰς αὐτές ἀναφορές στά θεολογικά προβλήματα πού δημιούργησε ἡ ἙΑμερική τήν περίοδο τοῦ (νεο)ελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, κρίνουμε ἀναγκαἰα μιά ἐπιστροφή στίς εἰσαγωγικές μας παρατηρήσεις. Πρόκειται γιά τή συγκεκριμένη νοοτροπία νά ἀναζητοῦνται συνεχῶς ἀπαντήσεις γιά ἐπιστημονικά θέματα στήν ἙΑγία Γραφή και γενικότερα νά ἐπιδιώκεται ἡ προσαρμογή νέων γνώσεων σέ ἐπικρατούσες θρησκευτικές ἀντιλήψεις. ἙΗ νοοτροπία αὐτή στίς ποικίλες ἐπί μέρους ἐκφάνσεις της δημιούργησε σοβαρότατα προβλήματα στίς σχέσεις θρησκείας και ἐπιστήμης τούς Νεώτερους Χρόνους. Τό πρόβλημα τῆς ἙΑμερικής δέν δη-

166. ἙΗ ἄποψη ὅτι ἡ ἙΑμερική βρισκόταν «κάτω» ἀπό τό δικό μας ἡμισφαἰριο στίς περιοχές τῶν ἀντιπόδων ἦταν διαδεδομένη τήν ἐποχή ἐκείνη στόν ἔλληνικό χῶρο. ἙἘτσι, ὁ ἱερέας ΠΟΛΥΖΩΗΣ ΚΟΝΤΟΣ, Ποικίλη Διδασκαλία, ὀ.π., σ. 54, ἀρνήθηκε μέν γιά θρησκευτικούς λόγους τήν ὑπαρξη ἄλλων κόσμων σέ ἄλλους πλανῆτες, ἀλλά συμπλήρωσε χαρακτηριστικά: «Πλήν κάτωθεν μας ἐγνωρίσθη νέος κόσμος ἡ ἙΑμερική».

167. ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΛΑΥΡΙΩΤΗΣ, Περί τῶν ἐκκλησιαστικῶν τάξεων, ἡθῶν και κανόνων, ὅτι προεγράψαν ἐν τῇ ἙΑποκαλύψει, Λόγος 9, Χειρόγραφο I τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου ἙΑθηνῶν, Τόμος 8, § ,ροα'.

μιούργησε βέβαια σοβαρές εντάσεις στὸν ἑλληνικὸ χῶρο τὸ 18ο αἰῶνα, ἀπασχόλησε ὅμως πολὺ περισσότερο τὴ Δυτικὴ Εὐρώπη. Διάφορα ἄλλα θέματα ὅμως πού σχετίζονται μὲ τὴν ὄλη προβληματικὴ, ὅπως ὁ παγκόσμιος κατακλυσμὸς καὶ οἱ θεωρίες γιὰ τὸ μονογενησμό ἢ τὸν πολυγενησμό, ἀπασχόλησαν ἔντονα τὴ χριστιανικὴ θεολογικὴ σκέψη μέχρι τὶς μέρες μας ἀκόμη. Ἡ παροῦσα μελέτη ἔδειξε ἐπίσης ὅτι, παρά τὶς διαφορὰς τους στὴν τακτικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος, ὁ Νεόφυτος, ὁ Θεοτόκης καὶ ὁ Κύριλλος εἶχαν ὀρισμένα κοινὰ σημεῖα, ἰδίως ἀναφορικά μὲ τὶς ἀφετηρίες τους. Καὶ οἱ τρεῖς δὲν ἦταν σέ καμιὰ περίπτωσι διαθεθειμένοι νὰ ἀμφισβητήσουν τὶς πληροφορίες τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ἔστω καὶ ἂν, φαινομενικά τοῦλάχιστον, ὑπῆρχαν κάποια σημεῖα πού παρέμεναν χωρὶς ἱκανοποιητικὴ ἐξήγησι. Ὁ Θεοτόκης εἶχε δεχθεῖ βέβαια τὴν ἐπιστημονικὴ πρόοδο καὶ εἶχε χρησιμοποιήσει σέ μεγάλο βαθμὸ τὶς τότε ἐπιστημονικὲς ἐξελίξεις, ἀλλὰ πάντα τὶς ὑπέτασε στὶς θρησκευτικὲς του ἐπιλογές, τὶς ὁποῖες οὐδέποτε ἀμφισβητοῦσε. Ἔτσι, ἦταν σέ θέσι νὰ δώσει στὸν Νεόφυτο μιὰ ἱκανοποιητικὴ ἀπάντησι σχετικὰ μὲ τὸ θέμα μας καὶ νὰ ὑπερβεῖ τὶς ὑπάρχουσες δυσκολίες, «ἐπιβεβαιώνοντας» τὴν ἀξιοπιστία τῶν βιβλικῶν πληροφοριῶν. Ἄλλωστε, ἔγραφε σέ μιὰ ἐποχῇ, κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἀμφισβήτησι τῆς Ἁγίας Γραφῆς εἶχε καταστεῖ σχεδὸν ρουτίνα στὰ πλαίσια τῶν ἀντιχριστιανικῶν τάσεων τοῦ Διαφωτισμοῦ.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἔχει ἐπιπλέον τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἐν λόγῳ νοοτροπία συνεχίζει νὰ ὑφίσταται καὶ νὰ λειτουργεῖ σέ πολλοὺς θρησκευτικοὺς κύκλους σήμερα, καὶ στὴν Ἑλλάδα καὶ στὸ ἐξωτερικὸ. Παρά τὴν οὐσιαστικὴ ἀποδέσμευσι τῆς ἐπιστήμης ἀπὸ τὴ θρησκεία, διαδίδεται ἀκόμη ἀπὸ τέτοιους κύκλους ὅτι μπορεῖ νὰ ἀνακαλύψει κανεὶς ἐπιστημονικὰ στοιχεῖα στὴν Ἁγία Γραφή ἢ τοῦλάχιστον ὅτι οἱ πληροφορίες τῆς δὲν διαψεύδονται ἀπὸ τὴ σύγχρονη ἐπιστήμη¹⁶⁸. Ἡ κύρια αἰτία τέτοιων τάσεων ἐντοπίζεται βασικά σέ μιὰ ἐσφαλμένη ἀντίληψι περὶ τῆς θεοπνευστίας τῆς Ἁγίας Γραφῆς¹⁶⁹. Στὶς ΗΠΑ εἶναι γνωστὲς οἱ ποικίλες ὁμάδες συντηρητικῶν Προτεσταντῶν (π.χ. τῶν Creationists)¹⁷⁰, οἱ ὁποῖοι δέχονται

168. Ἡ συσχέτισι τοῦ βιβλικοῦ κατακλυσμοῦ μὲ τὴ σύγχρονη ἐπιστήμη ἔχει ἐπιχειρηθεῖ μὲ διαφορετικοὺς τρόπους. Γιὰ μιὰ περίπτωσι, βλ. W. S. OLSON, *Has Science Dated the Biblical Flood?*, *Zygon* 2 (1967) 272-278.

169. Βλ. σχετικὰ ΜΑΚΡΙΔΕΣ, *Die religiöse Kritik*, ὁ.π., σ. 568-625.

170. Εἰδικὰ γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦ παγκόσμιου κατακλυσμοῦ, βλ. J. C. WHITCOMB, JR./H. M. MORRIS, *The Genesis Flood: The Biblical Record and its Scientific Implications*, Grand Rapids 1961. A. C. CUSTANCE, *The Flood: Local or Global?*, Grand Rapids 1979. Βλ. τὴν κριτικὴν τοῦ S. J. GOULD σέ τέτοιες προσπάθειες: *Creationism: Genesis vs. Geology*, in DUNDES, ed., *The Flood Myth*, σ. 427-437, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

τήν κατά γράμμα θεοπνευστία και τό άπόλυτο άλάθητο τής 'Αγίας Γραφής, μέ άποτέλεσμα νά άντλούν άπ' αυτήν και «έπιστημονικές» πληροφορίες, όχι μόνο σχετικά μέ τόν παγκόσμιο κατακλυσμό¹⁷¹, αλλά και γιά πλήθος άλλων θεμάτων¹⁷². Παρόμοια φαινόμενα άπαντώνται και στον 'Ορθόδοξο έλληνικό χώρο. "Αν μελετήσει κανείς, λόγου χάριν, τά όσα γράφει ό άρχιμανδρίτης 'Ιωήλ Γιαννακόπουλος γιά τήν έπιστημονική έπιβεβαίωση του παγκόσμιου κατακλυσμού, του μονογενισμού και τής χρονολογίας του κόσμου σύμφωνα μέ τήν 'Αγία Γραφή¹⁷³, θά διαπιστώσει τήν έντονη προσπάθεια νά συμβιβαστούν μέ κάθε τρόπο θρησκεία και έπιστήμη. 'Η μέθοδος δέ μέ τήν όποία έπιχειρείται αυτό καθώς και ή όλη σκοποθεσία δέν έχουν μεταβληθεί ούσιαστικά άπό τήν έποχή πού είχε άσχοληθεί μέ τά θέματα αυτά ό Θεοτόκης. "Αλλωστε, στην ούσία πρόκειται γιά έπιβώσεις τής ίδιας άκριβώς νοοτροπίας.

'Εν τούτοις, οι έφαρμογές τής νοοτροπίας αυτής παρουσιάζουν πολλά σημαντικά άσθενή σημεία στις μέρες μας. Τά δεδομένα τής έπιστήμης μεταβάλλονται μέ γρήγορους ρυθμούς σέ σύντομο χρονικό διάστημα, όποτε παρουσιάζεται ή άδήριτη άνάγκη σέ όσους άποδέχονται τήν παραπάνω νοοτροπία, νά προσαρμόζουν συνεχώς τίς βιβλικές πληροφορίες - άσχετα άν αυτό είναι πάντα πραγματοποιήσιμο - στα έκάστοτε τελευταία έπιστημονικά δεδομένα. Οι τεράστιες όμως διαφορές μεταξύ του βιβλικού κοσμοειδώλου και των άπόψεων τής σύγχρονης έπιστήμης είναι έμφανέστατες. Οι έπαίοντες γνωρίζουν ότι, όσοι χρησιμοποιούν τήν 'Αγία

171. 'Υπάρχει βέβαια ένα μακρύ ύπόβαθρο τέτοιων προσπαθειών στη Δυτική χριστιανική σκέψη γενικά. Πρβλ. ένδεικτικά μερικές περιπτώσεις σχετικά μέ τόν κατακλυσμό: Natur und Bibel in der Harmonie ihrer Offenbarungen. Ein Handbuch moderner Forschung, in Verbindung mit Professor Dr. Otto Hamann und Dr. Karl Hauser hrsg. von Dr. Johannes Riem, Hamburg 1910, σ. 89-151. J. RIEM, Die Sintflut. Eine ethnographisch-naturwissenschaftliche Untersuchung, Stuttgart 1906. P. J. LE RICHE, Scientific Proofs of a Universal Deluge, *Journal of the Transactions of the Victoria Institute* 61 (1929) 86-117. L. M. DAVIES, Scientific Discoveries and Their Bearing on the Biblical Account of the Noachian Deluge, *ibid.* 62 (1930) 62-95.

172. Γιά τίς κινήσεις αυτές, βλ. τήν ιδιαίτερα κατατοπιστική μελέτη του R. NUMBERS, *The Creationists*, New York 1992.

173. Ι. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, 'Η Παλαιά Διαθήκη κατά τούς Ο'. Κείμενον, έρμηνευτική παράφρασις, σχόλια, προβλήματα, χάρται, τ. Α'. 'Η Γένεσις, 'Αθήναι 1960², σ. 359-360, 424-426, 433-449. 'Υπάρχουν φυσικά και άλλες τοποθετήσεις. Στο μάλλον κηρυγματικού χαρακτήρα άρθρο του γιά τόν κατακλυσμό, ό Ι. ΔΑΒΒΕΤΑΣ, Κατακλυσμός, *Θρησκευτική και 'Ηθική 'Εγκυκλοπαίδεια* 7 (1965) 435-438, δέχεται τό γεγονός ως άναμφισβήτητο και τό θεωρεί παγκόσμιας έμβέλειας: αναφέρει δέ ότι ή γεωλογία ούτε στηρίζει, ούτε άναιρεί τήν άγιογραφική παράδοση.

Γραφή σαν επιστημονικό έγχειρίδιο υπό οίανδήποτε μορφή, μόνο προβλήματα προκαλούν στίς σχέσεις θρησκείας και επιστήμης. Παραδείγματος χάριν, δέν είναι δύσκολο νά δειχθεῖ ὅτι ἡ χρονολόγησις τοῦ κόσμου στά ἑπτὰ καί πλέον χιλιάδες χρόνια ἀπό τήν ἐποχή μας, ἡ ὁποία βασίζεται ἀποκλειστικά σέ βιβλικές πληροφορίες, θεωρεῖται τελείως ἀστήρικτη μέ βάση σύγχρονες θεωρίες, οἱ ὁποῖες, πέρα ἀπό τίς διαφορές τους, κάνουν λόγο γιά ἀσυγκρίτως μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα¹⁷⁴. Τελειώνοντας, πρέπει νά σημειώσουμε ἐπίσης τό σημαντικό γεγονός ὅτι ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Θεοτόκη καί μετά δρομολογήθηκαν ἀπό τούς φορεῖς τοῦ Διαφωτισμοῦ στόν ἑλληνικό χῶρο οἱ πρῶτες οὐσιαστικές προσπάθειες νά περιοριστεῖ ἡ ἀυθεντία τῆς Ἁγίας Γραφῆς στόν καθαρά θρησκευτικό χῶρο. Αὐτό δέν ὀδήγησε βέβαια στήν τελική ἐξαφάνισις τῆς προαναφερθείσης νοοτροπίας· συνέβαλε ὁμως ἄρκετά στήν ἐξασθένησί της καί τελικά στήν βαθμιαία ἀποδέσμευσις τῆς ἐπιστήμης ἀπό θρησκευτικές προϋποθέσεις καί ἐλέγχους στά πλαίσια τῆς κοινωνικῆς διαφοροποίησης τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας.

174. Αὐτό ἀναγνωρίζεται καί ἀπό σύγχρονους Ὁρθόδοξους θεολόγους. Βλ. τό ἄρθρο Χρονολογία βιβλική, *Θρησκευτική καί Ἠθική Ἐγκυκλοπαιδεία* 12 (1968) 373.

SUMMARY

THE AMERICAN CONTINENT AS A THEOLOGICAL PROBLEM DURING THE (NEO)HELLENIC ENLIGHTENMENT

The discovery of America contributed not only to the radical expansion of human knowledge and to a reorientation of man's place on earth, but caused some theological problems too. These difficulties appeared mainly because of the existence of indigenous population in the New World. What was the origin of these people? Were they descended from Adam and Eve? Were they affected by the original sin? Had Christ saved them? Why are they not mentioned in the Bible? What was their relation to the inhabitants of the already known world? Among the various answers to these questions in Western Europe, the Preadamite theory by Isaac La Peyrère (1596-1676) should be mentioned here. La Peyrère suggested a polygenetic theory and argued for the existence of human beings on earth before the creation of Adam and Eve. Despite harsh criticism and countermeasures by the religious establishment of that time, La Peyrère's theory tried to reconcile the biblical information with the new discoveries, exerted strong influences in the long run and paved the way for the wider dissemination of polygenism (e.g., by Voltaire).

The purpose of this article is to examine the belated diffusion of these ideas and discussions in pre-independence Greece during the period of the (Neo)Hellenic Enlightenment. Our main source is the correspondence between Neophytos Kausokalyvitis (1713-1784) and Nikiphoros Theotokis (1731-1800), two of the eminent intellectual figures of the eighteenth century. Neophytos had some questions about the New World, therefore he asked for Theotokis' opinion, whom he esteemed highly. For example, had the Christian message reached the New World before 1492? What was exactly the origin of the Americans? How did they manage to reach this remote continent? When was America first inhabited? Did the universal flood affect the New World? Theotokis in his lengthy answer exhibited clearly the characteristics of a polyhistor. Aside from his strong theological background, he was very well informed of the latest developments in the fields of archaeology, history, geography and natural science. He put particular emphasis on the defense of the historicity of the biblical account concerning the universal deluge. For this reason, he tried to prove that America was populated for the first time after this cosmogonic event. He also discussed some additional (theological) issues in relation to the American continent. Theotokis' main concern was to show that the biblical information in general can be corroborated and verified by science, because the

Bible is a God-inspired work that can never lie. It should not be forgotten that Theotokis wrote his letter during the period of the Enlightenment and was acutely aware of the serious dangers posed to Christian doctrine by various anti-religious currents. No doubt, the discovery of America did not cause a major controversy at that time. Its limited discussion, however, is indicative of a certain religious mentality which has a long historical background since the early Christian times and which constantly seeks to reconcile the Bible with scientific knowledge and progress. Despite the differentiation of science from religion, this mentality prevails in various forms among certain religious circles even nowadays. Its objective is to “marry” the Bible with science and to demonstrate the scientific reliability of the former in every possible detail (e.g., the creation account of *Genesis*, the universal flood).

VASILIOS N. MAKRIDES